

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 77
(19510)

2021 чылдың
октябрь 13
среда

Хүннүн үнери — 06:54
Ажары — 17:36
Хүн дурту — 10:42

Садар өртээ хостуг 12+

Политика болгаш экономика

В.ХОВАЛЫГ: «Тудуг адырын бүгү тала-биле сайзырадыр бис»

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг Тывага тудуг материалдарының бүдүрүлгезин сайзырадырының дугайында дыңнаткан. Ол тудугларның ниити көргүзүглерин улгаттырар болгаш оларны чедип алырын дүргедедир уjurлуг.

— Тывага тудуг адырын бүгү тала-биле сайзырадыр бис. Ол дээрже социал оран-сава тудуу-биле каттай тудуг материалдарын бүдүрери болур. Садып-саарар оран-сава тудуунче киреринге ол база дөгүм болур. Ону бистиң чуртувус Президентизи Владимир Путин база демдег-

лээн — деп, Владислав Ховалыг социал четкиде бодунуң арынынга бижээн.

Тываның Баштыңының республикага тудуг материалдарын бүдүрер дээн планнары экономиканың өзүлдезин хандырар деп, эксперттер санап турар.

Чижээлээрже, РФ-тиң Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызының чанында Хөй-ниити чөвүлелиниң кежигүнү Павел Пригоров: «Тывада ыяшты болбаазырадып, оон тудуг материалдарын шагда-ла кылып турар. Чүге дээрже ында ыяш курлавырлары бар. Сай, бетон болгаш даш холумактыг тудуг материалдарын республика моон мурнунда өскээртен кири сөөртүп турган болза,

ам оларның бүдүрүлгезин регионга сайзырады бээрже, республика кири сөөртүп тудуг материалдарындан хамаарышпас апаар. Тудуг материалдарын бүдүрер адырны сайзырадыр болза, ниитизи-биле тудуг-суурнуң сайзыраарыга немелде идиг болур. Тудуг адыры — экономиканың кол хөдөлдирикчизи болур. Тус черге таарышкан тудуг материалдарын тус черге кылыры — тудуг өрттээн чиигедир, агаар-бойдуска таарышкан тудуг материалдары-биле хандыраы болур. Тудуг адырын сайзырадыр-ла, экономика база ниитизи-биле хөгжүүр» — деп чугаалаан.

«Хоорай экономиказының институту» Фондунуң президентизи, РФ-тиң Президентизиниң чанында национал төлевилелдерни болгаш демография политиказын амыдыралга боттандыраар чөвүлел кежигүнү Надежда Косарева Тываның географтыг туружу болгаш тус черде тудуг материалдары бүдүрер чиг-эт курлавырлары бары — ол адырны сайзырадыр арга-шинекти берип турар деп санаан. «Тудуг материалдары бүдүрер заводтар тударынга үе херек болбайн аан. Ындыг болза-даа боттун тудуг материалдарын бүдүрер дээн бодал черле кедилиг. Ылаңгыя тудуг материалдары бүдүрер чиг-эт курлавырлары Тывада бар болганда, ол тудуг өрттээн чиигедир. Тудуг материалдарының өрттээн бөгүн өзүп турда, ол кончуг чугула. Ниитизи-биле инвестиция төлевилелдерин регионга боттандыраарын тудуг адыры хандыраар уjurлуг. Регионнарның хөгжүлдэзинге инвестиция төлевилелдерин болгаш чурттаар оран-сава тудуун амыдыралга боттандыраары эргежок чугула. Ол ийи сорулганы чедип алырга, экономиктиг хөгжүлдениң барымдаазы олар болур» — деп, федералдыг деңнелдиг эксперт Надежда Косарева түңнээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кыска медээлер

АДАЛАР ШУУЛГАНЫ

РФ-тиң Президентизи В.Путин октябрь айның үш дугаар улуг-хүнүн Адалар хүнү кылдыр чарлаан. Ынчангаш бо чылын октябрь 17-де бүгү Россияга Адалар хүнүн демдеглээр.

Тывага октябрь 15-те Республиканың адалар шуулганын эрттирер. Чазак бажыңыга «Ажы-төл кижизидилгезинге аданың ролун быжыглаары. Быжыг өг-бүлениң үндезини. Хөй-ниитиниң көрүжү» деп темалыг видео-конференцияга бүгү республиканың хоорай, кожууннарының Адалар чөвүлелдериниң кежигүннери киржир.

ТУДУГЖУЛАРГА ВИДЕО-КОНФЕРЕНЦИЯ

2021 чылдың октябрь 15-те Кызылда Аныяктар төвүнге «Тыва Республиканың тудуг-архитектур-луг чаа политиказы» деп тудуг шуулганы болуп эртер. Видеоконференцияга тудуг адырының федералдыг яамыларының төлээлери болгаш республиканың тудуг адырының ажилдакчылары киржир.

Ажыл-агыйжы программада туризм адырында төлевилелдерни, чурттаар оран-сава айтырыын, «Чурттакчыларга хоорай хүрээлени», «Чурттаар оран-сава айтырыынче чаа көрүш», «Республиканың тудуг адырынга деткимче» дээн ышкаш төлевилелдерниң айтырыгларын чугаалажыр.

Ажыл-агыйжы хурал-суглаадан аңгыда, шуулганың киржикчилеринге болгаш хүндүлүг аалчыларга оюн-көргүзүглерни организаакчылар база белеткеп турар. Тываның салым-чаяанныг артистери, ыраажылары хемчегни каастаар.

АНГАРА БУЛЬВАРЫ 25 ДУГААР БАЖЫҢЧЕ ЧЫЛЫГНЫ БЕРГЕН

«Хайдып девелопмент» КХН хамаатыларның акша салыышкынын кириген үлүү-биле бажыңны 2014 чылда тудуп эгелээн. 2019 чылда квартиралар ээлери болур үлүг кирикчилери бажыңче көжүп кирген. Ындыг болзажок бажыңның дашты база чаагайжы-дылгазы доозулбаанындан тудуг ажылгалче кирбээн. Ынчангаш бажыңда чырык болгаш чылыг хандырылгазында чидиг айтырыглар бо-ла тургустунуп турар.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның республика чазаанга аңаа хамаарыштыр берген даалгазын күүседип, ЧЭТ, Ростеххайгаарал база тудуг төлээлери-биле дарый хуралды эрттирген. Сайгарылга соонда Ростеххайгаарал 2022 чылдың апрельге чедир түр када чылыгга бажыңны кожар чөпшээрелди берген.

Бистиң корр.

ЧАЗАКТА ЧАА ТОМУЙЛААШКЫН

Тыва Республиканың информатизация болгаш харылзаа сайыдының хүлээлгезинин күүседикчизи кылдыр Айдың Чюдюкту томуйлаан.

Ол ооң мурнунда ТР-ниң Баштыңының—Чазак Аппарадының администрациязының удуртукчузунун оралакчызының албан-дужаалына ажилдап турган.

Айдың Чюдюк октябрь 12-де албан-хүлээлгезин күүседип кирипкен.

Регионнун информатизация болгаш харылзаа сайыды Урана Насюрюн бодун күзели-биле ажылындан халашкан.

«Яамының баарында дыка чугула кылыр ужурлуг ажылдар бар. Айдың Алексеевич экономист болгаш персонал удуртуп башкара талазы-биле менеджер кижилер болганда, чургайжыдылга ышкыш мурнады шиитпирлээр адырда ажылдың кайы хире чедишкенин тургустунганын үнелеп билир ужурлуг. Аныяк-даа болза, эки школаны эрткен. Күүсекчи эрге-чагырганың муниципалдыг болгаш регионалдыг деңгелинде ажылдап, улуг коммерциялыг организацияның

аңгы-аңгы төлөвилелдерин башкарып, бодун чедишкенин менеджер кылдыр көргүскөн» — деп, Чазак Даргазының оралакчызының — Чазак Аппарадының администрациязының удуртукчузунун хүлээлгезин күүседип турар Сергек Хертек тайылбырлаан.

Вакцинация

ТАРЫЛГА – ИДЕГЕЛДИГ КАМГАЛАЛ

Кожууннарда Чонну ажылга хаара тудар төптөргө улус боттары чедип келгеш, ковидке удур вакцинаны тарыдып ап турарын Тываның Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы дыңнадып турар.

Хамчыктыг аарыгның вирузу чыпшычак болгаш өске кижилерге дораан дамчый бээр. Социал дистанция сагыры, маска кедеринден аңгыда, эң идегелдик камгалал — ковидке удур тарыдып алыр дээрзин медресе билип турар болгаш, вакцинацияже улус күзелдиг-биле кээп турар.

Республикага 2020 чылда коронавирусу аарыының хамчыындан мөчээр 429 кижинин 80 хуузу тарыдып албаан улус болган.

Тывага коллективтик иммунитетти чедип алыр дизе, ам-даа 165 муң ажыг кижилер тарыдар ужурлуг дээрзин эмчилер бадыткап чугаалаан. Ал-боду, ажы-төлү, өг-бүлөзи болгаш чаңгыс чер-чурттуглары дээш сагыш човап, ковидке удур тарыдып

алыры — идегелдик камгалал.
Р. ДЕМЧИК белеткээн.

В.ХОВАЛЫГ: «Тудуг адырын бүгү тала-биле сайзырадыр бис»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

База-ла эксперттериниң айтып турары-биле, регионнарда ам бо хүннерде федералдыг бюджеттен инфраструктура төлөвилелдери боттандыра чээли алыр арга-шинеке база бар апарган. Чижээлээр, федералдыг чазактын тускай комиссиязы Кызылдың чаа тудар микро-районнарына инженер инфраструктуразы (электри, чылыг, суг хандырылгасы, канализация болгаш оруктар) тудар дээш Тываның Чазаның дилээни 1 миллиард акшаны бээрин деткээни болур. Ол төлөвилел езугаар Кызылга 430 муң ажыг дөрбелчин метр хемчээлдиг чаа оран-саваны тудар, 1500 ажыг немелде ажылчын олуттарны тургузар деп турар.

Федералдыг чазактын деткээн төлөвилелдерин амыдыралга боттандыраарына тудуг адыры киржир болганда, тудуг материалдарын тус черге бүдүрерин чедип алыры — тудуг организацияларын хергелзэн чүүлдер-биле хандыраары болур.

«Тыва Республиканың тудугжулар эвилели» хөй-ниити организациязының президентизи Антонина Фокина Тываның Чазаның көдүргөн айтырынын база онза-лап деткээн.

«Боттун тудуг материалдарын бүдүрери — эң чугула айтырыг. Ону чедип алыр болзувусса, чиик өртектиг тудуг материалдарын албышаан, немелде ажылчын олуттар база тургустунуп кээр. Амгы үеде барык шупту тудуг материалдарын соңгаартан эккеп турар-дыр бис. Чиик өртектиг тудуг материалдарын боттарыыс бүдүрүп эгелээривиске, чаа туткан оран-саваның дөрбелчин метр өртээ бадар, хамаатыларга ол чедингир апар. Чазак-чагырга ол айтырыгны шиитпирлеп турары эки-дир. Тудуг адыры сайзыраарга, шупту адырлар база сайзыраар» — деп, тус черден эксперт Антонина Фокина федералдыг коллегаларын болгаш чазак-чагырганы деткээн.

Эксперттер ниитизи-биле: «Тываның Баштыңының тудуг адырын бүгү тала-биле сайзырадыр деп турары социал оран-сава тудуундан аңгыда, садып-саарар оран-сава тудуун база сайзырадыр» деп санап турарлар.

«Бисте тууйбу бүдүрүп турар биче

бүдүрүлгелер бар. Ынчалза-даа олар республиканың хергелелин хандырып шыдавын турар. Ынчангаш Тываның Баштыңы ол адырже тускай сагыш салып, боттун бүдүрүлгезин чедип алыр деп турар» — деп, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа чугаалаан. Каң-оол Тимурович ол хемчег социал болгаш экономиктиг улуг идигни бээрин, тудуг адыры сайзыраарга, ооң уламындан федералдыг, республика болгаш тус чер бюджеттери немей орулгалыг болурун онза-лап демдеглээн. Ол ышкыш боттун тудуг материалдарын бүдүрери — аварийлиг оран-савадан чонну чаа оран-саваже көжүрер программаны чедишкенин күүседиринге дөгүм болур деп Дээди Хурал Даргазы база тодаргайлаан.

Тыва Республиканың Баштыңы—Чазак Даргазы Владислав Ховалыг хамаатыларны аварийлиг оран-савадан чаа оран-саваже көжүрер программаның Тывада күүсеттинип турарын мооң мурнунда Чуртталга-коммунал ажыл-агыйын эде тургузарын деткиир фондунун удуртулганы-биле сайгарып көргөн турган.

«Келир чылдан эгелеп ол программаның чаа чадазы — 2017 чылдан бээр аварийлиг деп санаткан бажыңнарның чурттакчыларын көжүрер бис. Ам бо хүннерде программаның эге чадазын 78 хуу күүсеткен. Бо чылдың төнчүзүнге чедир ам-даа 11 бажыңны тудуп дооскаш, чаа оран-саваже 771 хамаатыны көжүрер» — деп, Тываның Баштыңы чонга дыңнаткан.

Боттун тудуг материалдарын бүдүрер демир-бетон кылыглар заводу ам бо хүннерде Тывада ажылдап эгелей бергени — Тывага өске-даа тудуг материалдарын бүдүрүп болур деп чүвени бадыткап турар. Ам чүгө чугаадан тодаргай ажыл-херекче кирип, ол планнарны экономика талазы-биле ыяк санап алгаш, экология талазы-биле бойдус болгаш чоннун кадыын камгалаар бүгү хемчеглерни албышаан, амыдыралга боттандыраары арткаан.

«Регионнар клубу» федералдыг парлалга агентилелиниң чүүлдеринге үндезилеп Мерген АНАЙ-ООЛ белеткээн.

КУСКУ ШЕРИГ КЕЛДИРИИШКИНИ ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың шериг комиссариаты 2021 чылдың күскү келдириишкин үезинде шеригже 600 ажыг оолдарны чорудар.

Ол дугайында 2021 чылдың күскү шериг албан келдириишкининин эгезинде болган брифингге республиканың шериг комиссары Демир-оол Артына дыңнаткан.

Күскү шериг келдириишкининин чурumu ооң мурнундагызындан ылгалбайн турар. Ынчалза-даа аныяк шериглерни четчелеп чыыл турда, чаа коронавирустуг хамчыктың болгаш сезон аайы-биле ОРВИ, грипп, ангина аарыгларын болдурбазынче улуг кичээлге салган.

Республиканың шериг комиссариаты дараа-зында сорулгалыг ажылдарны кылыр: Россияның ДОСААФ-ка специалисттерниң белеткелин дооскаш,

шериг албан эрттирер кылдыр чогуур үезинде чорудар; доктааттыг чурум езугаар, чыылда пунктузунга шериглерге таарымчалыг байдалдарны хандырып бээр; шеригже аарыг хамаатыларны азы доктааттыг чурумнун негелделеринге дүүшпес улусту чорударын болдурбас.

Тываның шериг комиссариаттарына, республиканың чыылда пунктузунга чаа коронавирустуг хамчыктың өскүп тараарына удур бөлүк хемчеглерни ап, шыңгы сагывышаан ажылдап турар. Чаа келген оолдарны хыналда-эртирилге пунктузунга хүлээп алыр. Оон хостуг эртип болбас кылдыр

моондак тургускан. Ынчангаш баштай оларның эдидини изиин хынаар, covid-19 анализин алыр. Анализтиң түнел харызын алган соонда, шеригже келдирткен оолдар изоляторга турар, аңаа баштайгы эмчи шинчидилгезин эрткен соонда, чыылда пунктузунче чорудар дээрзин республиканың шериг комиссары Демир-оол Артына чугаалаан.

Бо сорулгалыг ажылды күүседир дээш, шериг комиссариаттарын медицинаның бүгү эдилел, херекселдери-биле баш бурунгаар хандырган.

Күскү шериг келдириишкини 2021 чылдың декабрь 31-ге чедир болур.

Тыва Республиканың шериг комиссариаты белеткээн.
Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Автотранспорт озал-ондаа

АЖЫ-ТӨЛДҮҢ АЙЫЫЛ ЧОГУ ДЭЭШ

Өөренир дээш, школаже бар чораан 13 харлыг элээди оолду даштыкы маркалыг машиналыг чолаачы Каа-Хем суурда орук белдиринге өлүр бастырып каан дугайында ме-дээ Тываның чурттакчыларының хомудалын хайындырган.

Черле ынчаш, бистиң республикага автомобиль транспорт озал-ондаанга ажы-төлдүң амы-тынындан чарлып турары ховар эвес таварылга. Улуг кижилерниң, төрелдериниң болгаш ада-иезиниң буруузу-биле бичии уруг-дарыг өлүп хораан азы кемдеп-көргөзгөн дугайында коргунчуг медээлерни республиканың күрүне автоинспекциязы бо-ла дамчыда бээр.

2017 чылдың июнь 6-ның хүнүнде Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда чадаг кижилер орук кежер черге ийи бичии угбашкыны «Тойота Калдина» автомашинаның чолаачызы кемдедир үстүрүп каан. Угбашкыларның ийилдирзин республиканың №1 эмнелгезиниң травматология салбырынга чыттырып, кезишкенин кылып, эмчи дузазын чедирген.

2020 чылдың сентябрь 16-ның хүнүнде Сарыг-Сеп суурга орук кыдыында чораан оолдун кырынче чолаачы халды берген. Элээди оолдун сөөк-даяа сыйлып, ол аары-биле кемдээн.

Оруктарга болгаш кудумчуларга автотранспорт озал-ондаанга таваржып болур кижилер — бичии оолдар, уруглар. Чүге дээр олар назы-харының аайы-биле айыыл деп чүвени, ооң чылдагаанарын ханызы-биле угаап билбестер. Оруктарга болгаш кудумчуларга автомашиналарның шимчээшкенин олар ол-ла дораан сайгара бодап, озал-ондактан чайлап болурунун аргаларын дүрген тып шыдавастар. Ынчангаш бичии ажы-төлдүң автомобиль озал-ондаанга таваржып, кемдеп болурунун айыылы улуг. Ол айыылды ада-иелер болгаш төрелдер, школа болгаш башкылар, чолаачылар, күрүне автоинспекциязының ажылдакчылары, черле ынчаш, шупту улуг кижилер, эрге-чагырга органнары чайладып болур.

Күрүне автоинспекциязының ажылдакчыларының бодалы-биле алырга, оруктарга автотранспорт озал-ондаанга ажы-төл буруулуг деп чүве турбас ужурулуг. Боттарының оварымча чогу-биле кудумчуга шимчээшкенин чурумун бичии оолдар, уруглар сагыбайн баргаш, автомобиль озал-ондаанга таварышкан болза, демей-ле улуг кижилер буруулуг — ажы-төл айыылга таварышпазының хемчеглерин олар долузу-биле албааннары ол-дур.

Улуг кижилерниң буруузу-биле бичии ажы-төл автомобиль озал-ондаанга оруктарга болгаш кудумчуларга таваржып, хайыралыг амы-тынындан чарлып турар-

лар. Ындыг коргунчуг чижектерни төнчү чокка катап-катап сагындырып болур.

Хоорайларның болгаш суурларның кудумчуларында автомобиль оруктарына уруг-дарыгның айыыл чогу автотранспорт шимчээшкенин канчаар органиастаан-нындан дыка хамааржыр. Автотранспорт шимчээшкенин органиастаар черлерге чүгле оруктар эвес, автотранспорт тургузар шөлдер, чуртталга бажыңнарының девискээри база хамааржыр дээрзин сагындырып каары база артык эвес.

Бир эвес найысылал Кызыл хоорайны алыр болза, машина-балгат эвээш Тыва Арат Республика болгаш совет үеде туттунган болгаш, автотранспорт шимчээшкенин органиастаарына шоолуг-ла таарымча чок кода-хоорай деп чугаалап болур. Машина-балгат көвүдээн амгы үеде ооң кудумчулары кызаалаан, Кызылдың эң ылаңгыя төп кудумчуларына чиик машиналар сыңмастаан. Эң ылаңгыя албан черлериниң, школаларның болгаш эмнелгелериниң, бичии уруглар садтарының болгаш садыгларның чанында машина тургузар черлер тывыл-бастаан. Машина тургузар чер хунаашкан чолаачылар маргыжар, харын-даа мырыңай чамдыкта чогуш-содаа үндүрер таварылгалар база Кызыл хоорайда тыптып келгилээн.

Бо удаада чугаа чүгле ажы-төлдүң айыыл чогуунун дугайында болганда, оларны автомобиль озал-ондаандан камгалаар дээш, кандыг хемчеглерни алганын азы ап чорудуп болурунга доктаап көрээлиңер.

Найысылалдың Ленин кудумчузу. Бо кудумчунун эгезинде Кызылдың 2 болгаш 7 дугаар школаларын эрткен чүс чылдың ортаа үезинде туткан. Олар хоорайның кол кудумчузунун кызаа черинде турар. Бо школаларның чанында кулаа багай дыңнаар уругларның школазы, А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжи, Тываның күрүне университетиниң факультеттериниң каът-каът бажыңнары, Тыва үндэзин культура төвү дээш өөредилге, культура дээш өске-даа албан болгаш ажыл-агый черлери бар. Бо хайымныг черниң дугайында «машина бажы козурт, кижы бажы кизирт» деп чугаалап болур. Ында машина тургузар шөл чок.

Бир эвес 2 дугаар школаның чоогунда машина «кызы идип каар» чер бар болза, 7 дугаар школаның чоок-кавызында машина «сыңырап» чер чок. Бо школаларның өөреникчилери Ленин кудумчулап школаларынче баарда, ооң ийи талазында тургузуп каан азы аай-дедир маңнашкан хей машиналар аразы-биле эртерде, автомобиль озал-ондаанга таваржыр чыгымы чоруп турарлар.

Бо чоок-кавыга автомобиль шимчээшкенин экижидип болурунун аргазы Ленин 8 дугаар адреске турган, эрткен вектиң эгезинде туттунган ийи каът эрги бажыңның чурттакчыларын чаа

бажыңнарже көжүрүп, ону бузуп каапканы-биле тыттып келген деп ол чоок-кавыда өөредилге, спорт, культура албан черлериниң ажылдакчылары санап турар. Бускан бажыңның орнунга автомобиль тургузар шөл тудуп каар болза, Моолдун төлээ черинге, Тыва үндэзин культура төвүнге, республиканың үндүрүг инспекциязына келген албан-хаакчылары, дыштанылганың Национал парыгыне баар дээн кижилер аңаа машиналарын тургузуп болур.

А кол-ла чүве! Кызылдың 2 болгаш 7 дугаар школаларының чанынга машина-балгат эвээшээр, өөреникчилерге элээн айыыл чок байдал тургустунар.

Хосталган девискээрге чүү туттуна бээрин үе көргүзе бээр.

Россияның Маадыры Сергей Шойгу өөренип чораан Кызылдың 1, 3, 15 дугаар школаларының дээш өске-даа чамдык школаларның чанында тускай туттунган болгаш дериттинген машина тургузар шөлдер чогу демдегелеп каары артык эвес. Хей ада-иелер уругларын школага машиналыг эккеп, өөредилге соонда ап алыр дээш, сыңмарлажып турары чоннун караанга көскү.

Бир эвес Кызыл хоорайда уруглар садтарының чоогунда байдалды алыр болза, 1, 2 болгаш 7 дугаар школаларның чанында байдалдан шоолуг-ла ылгалбас. Ында база машиналарлыг ада-иелер сыңмарлажып турарлар.

Кызыл хоорайның албан черлериниң чанында автомашиналар тургузар шөлдер чок болганындан ол черлерниң ажылдакчылары чоок-кавызында чуртталга бажыңнарының иштики девискээринге чиик машиналарын тургузуп турар. Чижээлээрге, Ленин 12 дугаар болгаш Интернациональная 14 дугаар бажыңнарның иштики девискээринге Росреестриниң Тыва Республика талазы-биле Кызыл хоорай эргелелиниң ажылдакчылары ажыл шагының үезинде тургузуп, бо бажыңнарның чурттакчыларына, эң ылаңгыя бичии ажы-төлге таарымча чок байдалды тывылдырып турар.

Бажыңнарның иштики девискээринге чолаачылар бичии уругларны машиналары-биле бастырып азы үстүрүп каан таварылгалар бар болгай. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунда бажыңнарның иштики девискээринге чолаачы машиназын оварымча чок дедирлендиргеш, бичии оолду кемдедир бастырыпканын массалыг информация чепсектеринге тараан турган.

Кызылдың кудумчуларына озал-ондакты эвээжедири-биле автотранспорт тургузар шөлдерни, хамыктың мурнунда бичии уругларның өөредилге болгаш кижизидилге черлериниң чанынга көвүдедир тургузары негеттинип келген. Ажы-төлдүң айыыл чогу оон база дыка хамааржыр.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ
ЧОГААДЫКЧЫ
МӨӨРЕЙ ЧАРЛААН

«Өгбелерим төрзэн чери» деп чогаадыкчы мөөрейни республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы чарлаан.

Республикага «Мээң төрөл аймаам — мээң чоргааралым» деп лозунг-биле өг-бүлениң улуг-биче салгалдар аразында харылзааны катап тургузар болгаш быжыглаар сорулга салдырган. Ол дугайында ТР-ниң Чазаның №192 Айтышкынында бижээн. Ынчангаш өг-бүлелерге чогаадыкчы мөөрей Чазактың планы эзугаар эрттирип турар хемчег болур.

«Өгбелерим төрзэн чери» мөөрейниң кол сорулгалары:

- Амгы үениң өг-бүлезиниң эки талаларын көргүзүп, өг-бүлелерни быжыглаары;
- Ада-өгбелериниң төрзэн чуртунга болгаш ада-иезинге хүндүлээринге өзүп олурар салгалдарны кижизидери;
- Өг-бүлениң бедик мөзү-шынарлыг болгаш амыдыралчы быжыг туружун көргүзүп, хей улустун кичээнгеин углаары;

- Аңгы-аңгы нациялыг өг-бүлениң чогаадыкчы чоруу-биле үндэзин культуразын, эзу-чаңчылдарын таныштыры. Өг-бүлелерниң национал эзу-чаңчылдарын кадагалаарына дузалажыры.

Мөөрейде «Өг-бүлениң чогаады», «Өг-бүлениң дыштанылгасы», «Мээң өг-бүлөм, Тыва Арат Республика үезинде мээң төрөл аймаамның төөгүзү» деп номинациялар бар.

Аарыг-хамчыктың тараарын бол-дурбазы-биле, мөөрейге киржикчилер чыгбас. Өг-бүлө бүрүзү боттарының видеоматериалдарын жюри комиссиязынга чорудуп бээр.

Мөөрейниң кожун чергелиг 1-ги чадазы октябрь 15-тен ноябрь 5-ке чедир болур. Ону кожуннарның Өг-бүлө болгаш уругларга социал дуза төптери эрттирер. Республика чергелиг ийиги чадазы — ноябрь 6—30 хүннеринде болур. Боттарының кожунунга тилээн өг-бүлелер киржир. Тодаргай медээлерни Социал камгалап төпттеринден билип алыр.

Эчис-сорулгалыг чогаадыкчы мөөрейни «Тыва Республикага 2021-2023 чылдарда хамаатыларга социал деткимче» күрүне программасына дууштур эрттирип турар.

Р. ДЕМЧИК белеткээн.

ЧИЗЕНИҢ
МАОДЫРЫ МЕН

Мындыг аттыг флешмобту Россияда чарлаан.

Бүгү Россияның чон чизезиниң дугайында онзагай мультимедийлиг материалдарга электроннуг архив тургузары-биле акцияга киржиринче Тываның чизечилерин чаап турарын Красноярск-стат дыңнаткан (<https://krasstat.gks.ru/>).

Акцияга киржирде, кылып чүүлдер:

- Росстаттың бичии-биле азы чизениң эмблемалыг дериг-херексели азы хеви-биле солун селфи кылып;

- Instagram, ВКонтакте дээш өске-даа социал четкилерге бодунун хуу арынынга тырттырган чуруун салыр;

- аңаа #ЯГеройПереписи биле #Красноярскстат дээн хештегтерни салыр;

- чурукту каяа тырттырган девискээрин айтыр (регион азы суур, хоорайны);

- Шупту ажыглап турар кижилерге аккаунт ажыттынар ужурулуг.

Чизечилерниң ажылының дугайында эң-не онзагай фото-чуруктарны www.strana2020.ru сайтка салыр болгаш Росстаттың удуртупгазы онзалап демдеглээр.

Бистиң корр.

Өөредилге болгаш эртем

БАШКЫЛАР ӨСТҮРГЕН ШАЛЫҢНАРЫН АП ЭГЕЛЭЭН

Республиканың башкылары чаа өөредилге чылының эгезинде шалыңын өстүрер дугайында өөрүнчүг медээни алган. Ындыг болбузе башкыларның шалыңын өстүргеш, немелде хууларын казып каапкан дээн ышкыш шынга дүүшпес хөй чугаалар чон аразына чоруп эгелээн. Бо айтырылганы чавырылдырар сорулгабиле, чаа ажил төлөвирин канчаар санап турарының дугайында республиканың Саң-хөө болгаш Өөредилге яамызының специалистери өөредилге черлеринге барып, тайылбыр ажилын чорудуп эгелээн.

Норма ёзугаар башкы кижиниң эр-тирер кичээлдериниң шактарын 18 шакка деңнеп турар. Аргалыг болза оон көвүдес-даа, эвээжес-даа болур

апаар. Хөй чыл ажилдаан башкыларның шалыңы амыдыралга чедишпейн турда, аныяк башкыларны чугаалаан-даа ажы чок. Улуг-чалыг дивейн башкыларның школадан чоруй баарының база бир чылдагааны бо болуп турар. Чаа ажил төлөвири башкы кижиге ынак ажылынга өй-хемчээлдиг ажилдаар аас-кежикти тургузуп турар.

Октябрь 9-та Бии-Хем кожуунун Сесерлиг школазынга республиканың Саң-хөө болгаш Өөредилге яамызының специалистери барып четкен. Ында башкыларның шалыңы ортумаа-биле 8000 рубль өскен. Сесерлиг школазының 38 чыл стажтыг орус дыл болгаш чогаал башкызы Светлана Бадарчи: "Бистиң

Алена Зенченко.

ужурлуг. Ынчалза-даа республикада башкыларның чедишпези-биле дөмей-ле 18 шактан көвүдедир алыр ужурга таваржып турар. 18 шактыг башкының алыр шалыңы, немелде төлөвирлер чокка, ажил төлөвириниң кудуку деңгелинден бичии-ле хөй болуп турар. Өскээр чугаалаарга, 24 510 рубльга дең. Ол түңгө класс удуртулгазы, категория, ажил стажы дээш оон-даа өске немелде хууларны салып турар. Ынчап кээрде кожууннарда 24 хуу өскен дээрзин республиканың Саң-хөө яамызы дыңнадып турар.

Башкыларның ажил төлөвирин өстүрер дугайында айтырыгны шиитпирлээр шагда-ла негеттинип турган. Кажан башкы кижиге бодунуң өг-бүлезин азыраар дээш, ажылының хемчээлин 2-3 катап улгаттыргаш, ооң кырындан репети-торлап ажилдап турда, өөреникчилерни шынарлыг өөредири амыр эвес айтырыг

Чаян Маады.

шалыңывысты өстүрүп бергени дыка улуг деткимче болуп турар. Башкылар четчир турган болза, норма ёзугаар чүгле 18 шактан ап алыр ийик мен. Хостуг үемни кыдырааштар хынаар, класстан дашкаар кичээлдер, немелде номчулга кичээлдер эрттирип, өөредилгениң шынарынче угландырар мен. Ынчангаш аныяк башкылар ажилдап кээр дээрзинге идегеп турар мен" — деп чугаалаан. Өөреникчилерниң эртем-билиг чедип алырынга, башкыларның берип турар билииниң шынары кончуг чугула болур ужурлуг. А кажан 30, 36 азы оон хөй шак ап алгаш, таптыг шынарлыг билиг бээр, кижизидери чедимче чок. Башкылар чүгле кичээлдер эрттирип четтигип турар. Кыдырааштар хыналдазы чокка өөредилге канчап-даа болдунмас. Ону хынаар дээш орай-дүнеге чедир олуруп турарын ол демдеглээн.

Ооң мурнунда стажтыг-даа, категориялыг-даа башкыларның ажил төлөвириниң дең турганы, регионун өөредилге черлеринден башкыларның чоруп турганының чылдагааннарының бирээзи ол. Бо байдалды өскерттир хемчеглерни алыры чугула болуп турган.

Бии-Хем кожуун чагыргазының өөредилге эргелелиниң начальниги Чаян Маады: «Ооң мурнунда чаа доозуп келген стаж чок башкы чижеглей алырга, 26-27 хире муң рубльди ажилдап ап турган болза, ам 33-34 муң чедир алыр апаар. Ол дээрге дыка улуг ылгал-дыр. Ынчангаш ырак суурларның школаларыне аныяк башкыларны чалап алырынга улуг дөгүм болур. Оон аңгыда, чаа ажил төлөвири аныяк башкыларны категориязын бедидип, бедиктерже чүткүүр күзел-соруун кирип турар. Бии-Хемниң школаларында сан болгаш англи дыл эртемнериниң башкылары чедишпейн турар. Биске кээп ажилдаарында идиг болуру-биле Бии-Хем кожуун чагыргазы-биле деткимчени чорудуп турар бис. Ол дээрге "Аныяк башкы", муниципалдыг деңгелде "Өөредилгениң сайзыралы" деп программалар база оран-сава-биле хандыраар-дыр» — деп демдеглээн.

Арык Эрендей.

Ол ышкыш Кызыл кожуунун Б.И. Араптан аттыг Сукпак школазынга база шак-ла ындыг тайылбырны кылган. Төөгү болгаш ниитилел эртемниң башкызы Арык Эрендей: «Эрткен чылга деңээрге, шалыңым 41 хуу өзе берген болду. Аныяк башкыларга ол дээрге дыка улуг деткимче-дир. Ооң мурнунда ажил төлөвири эвээш турганы-биле, оран-сава айтырын шиитпирлеп алыры нарын айтырыг турган. Ол ам шиитпирлеттине бээр дээрзинге өөрүп тур мен» — деп чугаалаан. Сагындырып каалы, бо башкының эрттирип турар кичээлдериниң шактары 18 шактан көвүдөй берген болуп турар. Амгы үеде ол школада 5 чыл стажтыг. Удавас 1-ги категорияны дужаап алырынга белеткенип турар. Улаштыр-ла

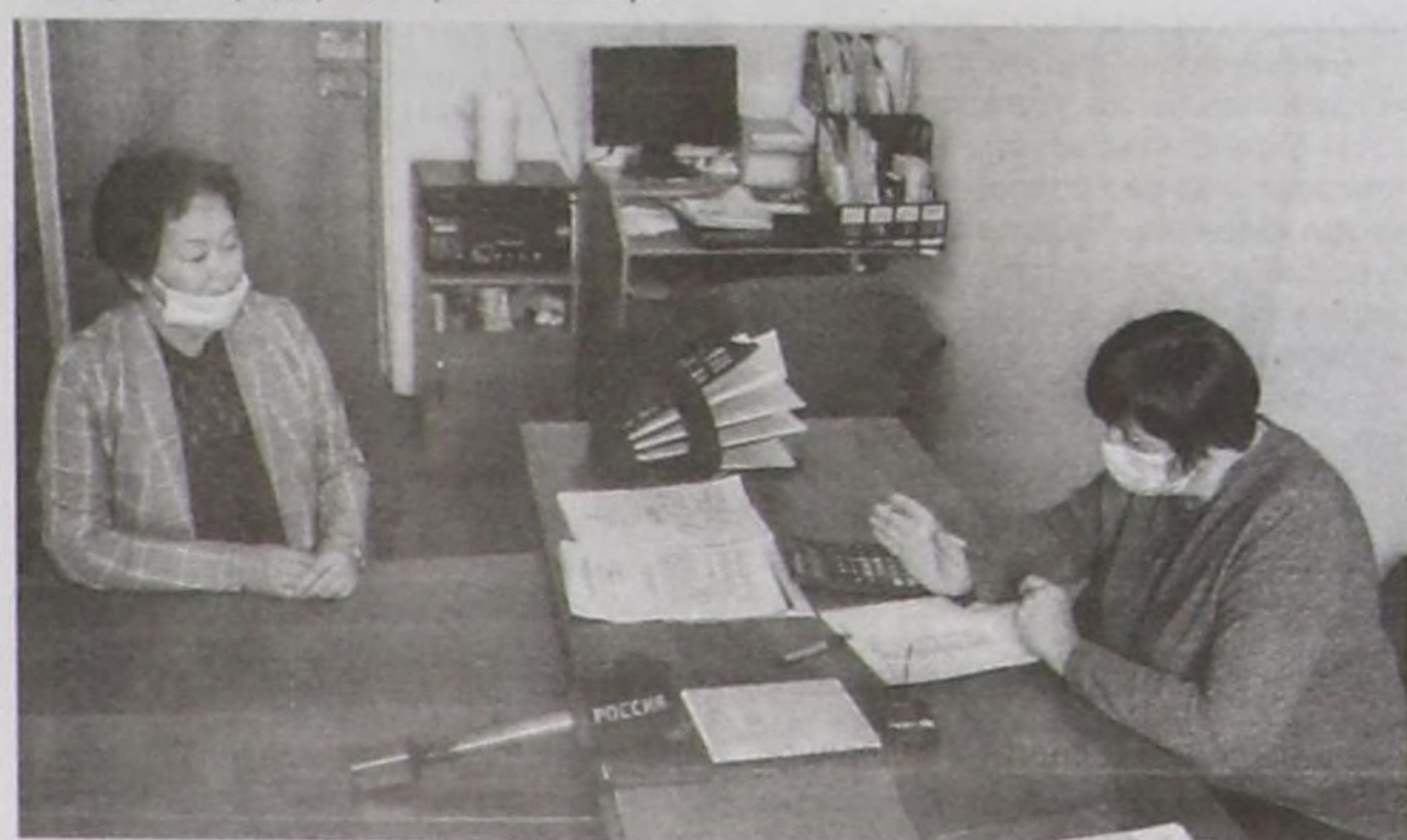
дээди категорияже белеткенгеш, дүргени-биле дужаап алырын ол күзеп турар.

ТР-ниң саң-хөө сайыдының бирги орадакчызы Алена Зенченко: "Тыва Республиканың Баштыңының даалгазын күүседире-биле, Тываның өөредилге албан черлериниң ажилдакчыларының ажил төлөвириниң дугайында чаа дүрүмнү ажилдап кылган. Тыва Республиканың Чазааның сентябрь 20-ден 492 дугаарлыг доктаалы-биле бо дүрүмнү бадылаан. Бо саавыры ажилдап кылыры-биле, ийи сорулга тургустунуп турар: бирээде, башкыларның айда алыр шалыңын өстүрери. Ол дээрге ортумаа-биле 7 муң рубль өстүрер деп санап турар. Ийиде, башкыларның ажил төлөвирин квалификациязын, стажын өөренип көрүп тургаш, аңгылаар. Бо төлөвилелди боттандыраарыга ам-даа 215 сая рубль херек деп санап турар. Ынчалза-даа ам-даа санап кылыр херек. Амгы үеде Тыва Республиканың Чазааның деңгелинде бо талазы-биле ажилды ажилчын бөлүк кылып чорудуп турар. Келир чылын бо дүрүм ёзугаар эде санаашкынны кылыр деп планнаан. Ол ышкыш федералдыг деңгелде немелде херегелелди хандырап талазы-биле, көргүзүглери камгалаар ажил чоруп турар" — деп чугаалаан.

Шак бо шалың төлөвирин өстүргени уруглар садтарының кижизидикчи башкыларына база хамааржып турар.

Чыжыргана СААЯ.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

Чер айтыры

ЭКИ ДЕМДЕКТЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

Хууда чуртталга бажыңнарын хамаатылар боттары тударын эрге-чагырга деткип, Каа-Хем суурнуң болгаш Кызыл хоорайның кыдыкы девискээринге чер участоктарын аңгылап берип эгелээни, эрге-чагырганың талазындан контрольдун кошкандан черни кижилер чөлшээрел чок ээлеп ап, аңаа бажың-балгатты тудуп алырынга чедирген.

Бир эвес Кызыл хоорайның девискээрин алыр болза, 2013 чылдан бээр үеде Спутник микрорайонунга, Эрзин кудумчузунга черни хамаатылар боттары ээлеп алыр чоруктар көвүдзөн. Кызылдың мэриясы аңаа көңүс кичээнге чок болган дээр болза, база чөптүг эвес. Бодунуң эргелеринге дүүштүр хемчеглерни ап, чөлшээрел чок чер участоктарынга туттунган херимнерни, сарайларны машина-техника-биле бузуп-даа турган. Ынчалза-даа хамаатыларның чамдызы ол участоктарга бажыңнарын тудуп четтигипкен. Капитал тудуг деп санаар бажыңнарын судтуң шиитпири чокка бузар эрге-чагырга органнында чок. Ындыг бажыңнарын туткан кижилер-биле судтажыры чаңгыс айның, харын-даа чылдың херээ эвес. Ынчангаш бо айтырыг чылдан чылче хөрлээп чыткаш, 2020 чылдың декабрь 4-түн хунунде, кыштын соок үезинде чалбыышталып үнген. Ол хун суд приставтары Спутник микрорайонда чөлшээрел чок участоктарга туттунган бажыңнарын бузары-биле машина-техникалыг чедип келгеннер. Бажыңнарын ээлери бичии уруг-дары-биле кады суд приставтарының хөделишкннеринге коргуш чокка удурланганнар. Бо болуушкун интернетте социал четкилерге ол-ла дораан тарай бергеш, чурттакчы чоннуң дүвүрээзинин доюлдурган.

Спутник микрорайонга хып үнген

чер айтыры Кызыл хоорайның чоок-кавызында дачалар девискээринде база хөрлээп чыдар деп болур. Ол кажан-бир база чалбыышталып үнүп кээр чыгы. Чүге дээрге чер участоктарын чөлшээрел чокка ээлеп алган таварылгалар дачалар девискээринде база эвээш эвес.

Кызыл хоорай-биле барык тутчу берген дачаларга социал инфраструктураны тургузуп, аңаа бичии уруглар садтарын, школаларны тудары, алызы барып дачаларны Кызылдың девискээри кылыры үениң айтыры дээрзи каракка көзүлдүрлө илдең апарган, ындыг планнар база Кызыл хоорай чагыргазында бар. Ынчангаш чер участоктарының эрге-байдалын хоойлу-дүрүмге дүүштүр аайлап эгелээр үе келген.

Улуг-Хемниң оң талакы эриинде Вавилин этпээнде дачаларның девискээринге тус черниң чонунуң амыдырал-чуртталгазынга эргежок чугула инфраструктураны тургузуп, ону найысылал Кызылдың база бир микрорайону кылдыр сайзырадыр сорулга эрге-чагыргада бар. Вавилин этпээнде дачаларда чер участоктарының талазы-биле байдал элээн нарын. Чөлшээрел чок чер участоктарында туттунган бажыңнар база бар. Школа, бичии уруглар садтары дээш өске-даа социал объектилерни тудары планнап турган девискээрге оларның чамдызы туттунган. Оларны бузар деп шиитпири хүлээп алыр болза, Спутник микрорайонга 2020 чылда ышкаш байдал тыттып кээп болур.

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазы Владислав Ховалыг ону база кичээнге ап, Вавилин этпээнде дачалар участоктарында бажыңнарын тудуп алган хамаатылар-биле "дайыл-дашпайн", черни оларның өңүзү болдур документилерни тургузарынче, черни кижилер кара туразында ээлеп алырын моон соңгаар болдурбазынче угланган ажилдарны чорудар даалганы берген.

Школа, уруглар садтары дээш өске-даа социал албан черлерин тудар девискээр Вавилин этпээнде бар деп, Владислав Ховалыг санап турар. Тываның Баштыңының туружундан ап көөр болза, чер участогун хоойлу-дүрүмге дүүштүр бүрүткөдип алырынга хамаатыларга дузалаар, Вавилин этпээниң девискээриниң тудуунуң планынга өскерилгелерни кириер апаар-дыр. Бир эвес ындыг план турган болза, Кызыл хоорай чагыргазы Вавилинде дачалар тудуун хайгаарабайн турганы база элдептиг. Совет үеде Дөгээ дагның баарында девискээрге сууржугаш тударының планын ажилдап турганы массалыг информация дамчыштыр чонга билдингир турган. Ооң соонда Вавилин дачаларының девискээринге тудуг чорударын планнап турганы хей-ниитиге эки-ле билдинмес болуп турар.

Совет үеден-не дачалар "күрүне иштинде күрүне" болуп келген. Дачалар девискээринде чурттакчы чон көвүдзөн болгаш, амгы үеде ында хей түңнүг акша-төгери "долганып" турар. Оларны сайгарып турар кижилер – дачалар ниитилелдериниң даргалары болгаш бухгалтерлери. Ынчангаш дачалар ниитилелдеринге даргалаксаар хамаатылар хей. Ооң бир херечизи солагай талакы дачаларда 11 дугаар ниитилелдин баштаар чериниң даргазы албан-дужаал дээш суд сайгарылгазы 2015-2016 чылдарда чоруп келгени. Ол үениң дургузунда 11 дугаар дача ниитилелиниң чурттакчылары электри чыры чок олурганнар. Дача ниитилелиниң девискээринде участокту чөлшээрел бергени, ниитилелдин кижигүнүгө киргени, чыл санында кижигүн дадывыры дээш эвээш эвес акша баштаар черлериниң агар санынче кирип турар. А ону канчаар ажыглап турары чигинчиг.

Вавилин этпээнде дачалар ниитилелдериниң акша-хөреңгизин электри энергиязының шугумун тударынга хаара

тудуп болурун дугайында бодалын республиканың удуртукчузу Владислав Ховалыг илереткен. "Вавилинде дачаларның девискээринче 10 кВ күчүлүг электри шугумун тудары "Тываэнерго" акционерлиг ниитилел биле Кызыл хоорайның администрациясы чарып алган. Ол электри шугумундан дачаларда бажыңнарже 0,4 кВ күчүлүг электри шугумун тудары чугула. Аңаа Вавилин этпээнде дачаларның ээлериң болгаш дачалар ниитилелдериниң акша-хөреңгизин хаара тудар апаар. Электри шугумун тударынга, ону кожарынга эвээш эвес акша-хөреңги херек дээрзи билдингир. Электри шугумун тударының мурнунда ону шөйүп чорудар чер девискээрин аңгылаары, электри шугумунуң төлөвилелин ажилдап кылыры дээш өске-даа ажилдар бар. Оон аңгыда, электри четкизиниң дериг-херекселерин база сандып алыры, специалистерниң ажылының өртээниң телевири бар болгай. Ынчангаш бо ажилдарны боттандырып чорударынга боттарының үлүүн дачаларның ээлери база кириер апаар. Амгы үеде халас чүве чок деп чүве билдингир" – деп, ол чугаалаан.

Дачалар девискээринге инфраструктураны тургузарында дачалар ээлериң акша-хөреңгизин ажыглаары акша салышынының эки хевири болуру чугаажок. Аңаа деткимчени дачалар ниитилелдериниң баштаар черлери көргүзөр ужуруг. Чүге дээрге оларны дамчыштыр дачалар ээлериң акша-хөреңгизин чыып, электри шугумун тударынга кириштирип болур.

Дачаларның девискээрлери амгы үеде — довурак-доозунуң кудумчулар, хей кезин чашпан дуй үнген чер участоктары. Бир эвес Кызылдың чоогунда дачалар девискээрлерин хоорайның микрорайоннары кылдыр хүлээп көөр болза, оларның чурттакчыларының социал байдалын экижидеринче баштайгы базым болур.

Бир эвес солагай талакы дачаларны алыр болза, баштайгы базымны кылып болурун барымдаалары бар. Ында улуг школа, уруглар садтары, эмнелге пунктузу ажыглап кирген, пассажирлер аргыштырар автобустарның оруун, кудумчуларны асфальтылаан болгаш электри чыры-биле чырыткан, полиция пунктузу база ажилдап турар. Дачаларның сайгарлыкчы чурттакчылары садыг-магазин, баш таарар черлер, хеп чуур черлер дээр ышкаш хууда биче бүдүрүлгелерни ажыдып алганнар.

Чер-биле холбаалыг мындыг чидиг айтырыгларны, чоннуң ортузунга улуг дүвүрээзин доюлдурбайн, республиканың амгы удуртукчузы шиитпирлеп турары — ооң ажил-чорудулгазында эки демдектерниң бирээзи.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республикага 2021 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанче 1994-2003 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны келдиреринин дугайында

«Шериг хүлээлгениң болгаш шериг албанының дугайында» № 53-ФХ 1998 чылдың март 28-те үнген Федералдыг хоойлуга база Россия Федерациязының Чазаның «Россия Федерациязының хамаатыларын шериг албанче келдирер дугайында чурумну бадылаар дугайында» 2006 чылдың ноябрь 11-де үнген № 663 доктаалыга дүүштүр, шериг учедунга турган азы турбаан, шериг учедунга албан турар ужурлуг-даа болза, курлавырда турбайн турар Россия Федерациязының 1994-2003 чылдарда төрүттүнген хамаатыларының Тыва Республикага 2021 чылдың октябрь-декабрьда шериг албан келдиртишкенин эрттирерин организастаар сорулгалар-биле:

Тыва Республикага келдиришкени комиссиязын, Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарга болгаш хоорай округтарына келдиришкени комиссияларын тургузар.

2. Коштунган чүүлдерни бадылаар:

- Тыва Республиканың келдиришкени комиссиязының (кол болгаш курлавыр) составын;

- Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарның болгаш хоорай округтарының келдиришкени комиссияларының (кол болгаш курлавыр) составтарын;

- Тыва Республиканың келдиришкени комиссиязының 2021 чылдың октябрь-декабрьда хуралдарының графигин;

- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларында шериг албанче келдирер ужурлуг хамаатыларга эмчи шинчидилгезинин талазы-биле комиссияларның ажилдаар графигин;

- 2021 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанче келдирер ужурлуг хамаатыларга стационарлыг шинчидилге база эмнээшкенин чорударына аңгылаан медицина организацияларының даңзызын;

- Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарга болгаш хоорай округтарына 2021 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанче келдирер хамаатыларга хемчеглер дугайында чурттакчы чонга медеглээр планын.

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, хамаатыларны шериг албан келдиришкенин эрттирер турар үеде, ведомствого чагыртыр медицина организациялары-биле кады:

- 2021 чылдың октябрь-декабрьда келдиришкенин үезинде хамаатыларга эмчи шинчидилгезинин талазы-биле комиссияларның ажилдаар графигин ёзу-гаар, Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарында чедишпейн турар специалист эмчилерни чорударын организастаар;

- Тыва Республиканың шериг комиссариатының республиканың чыылда пунктузунче чедишпейн турар специалист эмчилерни, ВИЧ, РВ болгаш гепатит «В» болгаш «С» маркерлерин илередири-биле хан алыр лаборантыларны чорударын организастаар;

- Шериг албанче келдирер ужурлуг хамаатыларга эмчи шинчидилгезин эрттирер специалист эмчилерни, лаборантыларны чугула эм-таң, медицина дерилгези, көжүп чоруур рентген дерилгези, херекселдери, эдилелдери-биле хандыраарын организастаар;

- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларында эмчи албан черлери болгаш эмчи-профилактиктиг албан

черлери болза, 2021 чылдың күзүн шериг албанче келдирер ужурлуг хамаатыларга стационарлыг шинчидилге болгаш эмнээшкенин чорудар медицина организацияларының даңзызы ёзу-гаар, шериг албанче келдирер ужурлуг хамаатыларга халас эмчи шинчидилгезин (эмнээшкенин) эрттирер, халас стационарлыг (амбулаторлуг) эмчи шинчилгезин (эмнээшкенин) хереглеп турар хамаатыларны чорудуп, тускайлаттынган эмчи дузазын чедиреринге чугула херек саны-биле оруннарны аңгылап бээр.

4. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы:

- Шеригке келдирер назылыг болгаш өөредилге албан черлеринден үндүрген аныяк-чалыы оолдарның дугайында медеглээрни 2021 чылдың октябрь 10-га чедир Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының база Кызыл хоорайның шериг комиссариаттарына бээр хандыраар;

- студентилер өөредилгезин доозупканда, оларның барымдаалыг саазынынга Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының база Кызыл хоорайның шериг комиссариатына демдеглеткен деп чүлдү кириер.

5. Тыва Республиканың Культура яамызы хамаатыларны шериг албанче келдиришкенин эрттирер турда:

- Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунга кижизидилге ажилының база культура-массалыг хемчеглеринин планын боттандырыр турда, кады ажилдажылганы чорудар;

- шериг албанче келдирер ужурлуг хамаатыларның баарына артистерниң, бот-тывынгыр уран чогадыкчы коллективтерниң ыр-шоор күүселдезин, Чепсектиг күштерниң хоочуннарының, интернационалист-дайынчыларның сөс ап чүве чугаалаарын организастаар.

6. Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы «Тываның эр улусунун дүрүмүн» парлап кылыр, шериглерни Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузундан Россия Федерациязының Чепсектиг күштеринче чорудуп турда, «Тываның эр улусунун дүрүмүн» тыпсып бээрин Тыва Республиканың шериг комиссариаты-биле кады организастаар.

7. Сүмелээр:

Тыва Республикада Иштики херектер яамызына шериг албанынче келдиришкенин чорудуп турар үеде:

- 2021 чылдың октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир (Тыва Республиканың шериг комиссариатының чагыы база Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларында шериг комиссариаттарының чагыы-биле) шериглерни автомобиль транспортунга организастап чорудуп турар үеде, террориски актыларны база экстремиски илерээшкениннерни болдурбас сорулгалар-биле хөй-ниитинин чурумун болгаш айыыл чок чоруун хандыраар дээш, Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктуларынче чорудар полиция нарядын аңгылаар база чорудар;

- Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунга, ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарында болгаш хоорай округтарында келдиришкенин пунктуларынга онза байдалдар тургустунуп келгенде, билдиришкенин, медеглээр

кирген таварылгада, хөй-ниити чурумун үрзэн дугайында дыңнадышкынарна полиция ажилдакчыларының ол үезинде кээп көөрүн хандыраар.

Тыва Республиканың шериг комиссарына:

- 1994 – 2003 чылдарда төрүттүнген хамаатыларның шериг албан келдиришкенин ажилын 2021 чылдың октябрь-декабрьда организастаар;

- шериг албанын эрттирер черлеринче шериглерни чорударын организастаар, шериг кезектеринин төлээлеринге оларны дамчыдып бээр хандыраар сорулгалар-биле Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунга администрацияның түр үеде штадын тургузар;

- келдирген шериглерниң байырлыг үдээшкенин болгаш «Шериг келдиртикчизинин хүнүн» эрттирер план-сценарийни Тыва Республиканың культура яамызы-биле кады ажилдап кылыр;

- Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунун ажилын 2021 чылдың октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир организастаар;

- үдеп чедирер ОШАЧКИ автомобил аңгылап бээринин болгаш шериг командаларын Абакан хоорайже чорудуп турда, орук шимчээшкенин айыыл чок чоруун хандырып бээринин дугайында айтыргыны сайгарып көөрү-биле, Тыва Республикада ИХЯ-ның ОШАЧКИ эрелелинге чагыгы чорудар;

- «Шериг хүлээлгениң болгаш шериг албанының дугайында» Федералдыг хоойлуну күүседире-биле холбаштыр, Россия Федерациязының организацияларының база хамаатыларының үндүрген чарыгдалдарының орнун төлеп бээр чурумунун дугайында Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың декабрь 1-ден № 704 доктаалыга дүүштүр, организацияларының база хамаатыларының үндүрген чарыгдалдарының орнун төлеп бээр хандыраар;

- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының болгаш Кызыл хоорайның шериг комиссариаттарында 2021 чылдың октябрь-декабрьда хамаатыларны шериг албан келдиришкенин белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле ажилдың байдалының анализин чорудар. Хамаатыларның шериг албан келдиришкенин түңнелдеринин дугайында медеглээрни, улаштыр Россия Федерациязының Камгалал яамызынче чорудары-биле, Тыва Республиканың Чазаның 2022 чылдың январь 15-ке чедир көргүзер.

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка кандыг-даа организацияларның удуртукчуларына:

- «Шериг хүлээлгениң болгаш шериг албанының дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыраары-биле холбаштыр, Россия Федерациязының организацияларының база хамаатыларының үндүрген чарыгдалдарының орнун төлеп бээр чурумунун дугайында Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың декабрь 1-ден № 704 доктаалыга дүүштүр, шериг албан келдиришкени-биле холбашкан хемчеглерни эрттирери-биле, оларның үндүрген чарыгдалдарының орнун төледир дээш, чугула документилерни Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының болгаш Кызыл хоорайның чогуур шериг комиссариаттарына көргүзер;

- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларында болгаш Кызыл хоорайның шериг комиссариаттарының

шериг албан келдиришкени-биле холбашкан хемчеглеринге ол үезинде чедип келири-биле, ээлчег ёзу-гаар келир ужурлуг хамаатыларга келдиришкенин чурттап (өөренип) турар черинге чогуур үезинде тыпсырын хандыраар.

Россия Федерациязының Чепсектиг күштеринче шериглерни байырлыг ёзу-биле үдээр дээш, учет-келдиришкени ажилының талазы-биле чыылданы чорударына, «Тыва Республиканың Орус культура төвү» күрүне албан черинин көрүлдө залын бээринин дугайында Кызыл хоорай чагыргазы Тыва Республиканың шериг комиссариаты-биле кады ажилдаар.

Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарының болгаш хоорай округтарының чагырга даргаларына:

- «Россия Федерациязының хамаатыларын шериг албанче келдирер дугайында чурумну бадылаарының дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2006 чылдың ноябрь 11-де үнген № 663 доктаалыга дүүштүр, шериг албан келдиришкени-биле холбашкан хемчеглерни белеткээринге база эрттиреринге чугула херек техниктиг ажилдакчыларны аңгылап, оран-саваны, харылзаа херекселдерин, транспорт болгаш өске-даа материалдыг чүүлдерни бээр, муниципалдыг тургузугларның болгаш Кызыл хоорайның шериг комиссарларының чагыгларын хүлээп күүседир;

- Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарында болгаш хоорай округтарында келдиришкенин пунктуларына хамаатыларны чедирер, ол ышкаш Тыва Республиканың шериг комиссариатының чыылда пунктузунга оларны чедирер дээш, шериг албан келдиришкени-биле холбашкан хемчеглерге үндүрүп аңгылап берген транспорт чүүлдеринин техниктиг байдалын хынаарын база хамаатыларны айыыл чокка дажыглап сөөртүрүн организастаар;

- 2021 чылдың ноябрь 15-те Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарына болгаш хоорай округтарына «Шериг келдиртикчизинин хүнүн» эрттирер, Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринин шериг албанынче келдиркен хамаатыларны байырлыг ёзу-биле үдээрин организастаар;

- шериг албанче келдирер назыны четкенде, хоойлу-дүрүмнү үндезиннери чок хирезинде, 27 харлыгына чедир шериг албан келдиришкенин эртпээн хамаатыларга хамаарыштыр айтыргыны сайгарып көөрү-биле, келдиришкени комиссияларының хуралын, дараазында келдиришкенин эгелээринге чедир, айда бир катап эрттирер.

8. Тыва Республикага 2021 чылдың апрель-июльда шериг албанче 1994-2003 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны келдиреринин дугайында Тыва Республиканың Баштыңының 2021 чылдың март 24-те үнген № 107-РГ Айтышкынын күш чок деп санаар.

9. Ук айтышкынын «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарга парлаар, информас-телекоммуникациялыг «Интернет» четкизинде «Эрге-хоойлу медеглээринин албан ёзу интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) база Тыва Республиканың албан ёзу сайтызынга чарлап салыр.

10. Ук айтышкынын күүселдезинге хыналданы Тыва Республиканың Хөй-ниитинин айыыл чок чорук яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың октябрь 1
№ 496-РГ

СПОРТ

ЧААН МӨГЕ ШҮҮЛГЕН, АРЗЫЛАҢ МӨГЕ ҮЖҮҮРЛЕШКЕН

Тыва Республиканың Спорт яамызының дыңнатканы-биле, октябрь 9-та Германияның Бранденбург хоорайга сумо хүрешке Европа Кубогунун ээлчеглиг чадазы болуп эрткен.

Аңаа Россияның чыынды командазы кончуг эки көргүзүлгелер болуп, 19 медальды чаалап алган. Ооң иштинде 6 алдын, 5 мөңгүн, 8 хүлер медальдарның чамдызын Тываның мөгелери эккелген.

115 кг чедир деңзиге чоокта чаа болуп эрткен 2021 чылдың малчыннар Наадымынга үжүүрлешкен, Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүш алдын медальды чаалап ап, Европага шүглүп үнген деп болур.

База-ла ол деңзиге Наадым-2021-ге шүүлгеш, Тываның Арзылаң мөгези деп хүндүлүг атты чаалап алган Айдың Монгуш мөңгүн медальга төлөпиг болуп, Европага бо удаада үжүүрлешкен деп болур.

Ынчалдыр 2021 чылдың улуг Наадымынга үжүүр былаашкан, Тываның ам бо хүнде эң шыырак мөгелери Сайын-Белек Түлүш биле Айдың Монгуш сумо хүрешке Европада база тергииде, ий-лээ үжүүр былаажып чоруп турарына чоргаарланмас аргажок.

85 кг чедир деңзиге база-ла бистиң мөгелеривис Субудай Шойдуң биле Шалбачы Күжүгет хүлер медальдарны чаалап алгаш, Россияның чыынды командазының ниити тиелелгезинче үлүүн кирибишаан, төрөөн Тываының адын база төлөпиг кам-галааннар.

БУТ БӨМБҮҮ. РОССИЯ МУРНАЙ БЕРГЕН

Октябрь 11-де бут бөмбүүнге Россияның чыынды командазы Словенияның командазын ооң шөлүңге 2-1 санга удуп алган.

Ынчалдыр 2022 чылда Катарга болуп бут бөмбүүнге 22 дугаар делегей чемпионаның финалынга киржир эрге дээш шилилге оюннарда бодунуң бөлүүнде Россия 19 санныг болуп, удур-ланыкчыларын мурнай берген. Ол 8 оюнун 6-зын удуп алгаш, 1 катап хайым-нааш, 1 катап уттурупкан.

Россияның командазының Катарга ойнаар эрге дээш эң кол, шыырак адаан-нажыкчызы Хорватияның командазы дүүн бодунуң шөлүңге Словакияның командазы-биле 2-2 санга хайымнап кааш, 2 санны хенертен чидирип алган (шилилге оюннарда тиелелге дээш 3, хайым дээш 1 сан алып, уттурупкаш сан албас).

2018 чылда Россияга болуп эрткен делегей чемпионаның мөңгүн медальды чаалап алган Хорватияның командазы амгы шилилге оюннарда 17 санныг бооп,

бөлүктө 2 дугаар черде чоруп турар. Ол-ла чемпионатка Россияның чыынды командазы кончуг эки ойнааш, 8 шыырак командаларның аразынче кирген турган (чартык финалче кирер эрге дээш оюнга ол-ла Хорватияга уттурупкан).

Бөлүккө 1-2 дугаар чер алган командалар Катарже дорт чоруур эргени чаалап алып болганда, бөлүккө бирги, ийги чер дээш кол оюн Хорватияның шөлүңге Хорватия – Россия аразына болуп хире. Москвага Россия биле Хорватия 0-0 санга

хайымнап каан турганнар.

2018 чылда Россияга болуп эрткен бут бөмбүүнге делегей чемпионаны эң-не чедишкинниг болгаш орулгалыг болган деп ФИФА-ның (бут бөмбүүнге делегей федерациязы) удуртулганы санап турар. Ооң саң-хөө отчеду-биле 21-ги делегей чемпионаны ФИФА-же 3 миллиард 533 сая доллар арыг орулганы кириген болуп турар. Ынчангаш Россияның Президентизи В.В. Путин Россия ам база катап бут бөмбүүнге делегей болгаш Европа чемпионаттарын хүүлөп ап болур деп медеглээн болгай.

Ылап-ла 21-ги делегей чемпионаны Россияның 11 хоорайында чаа туттунган болгаш эде кылдырган 12 стадионга болуп эрткен турган. Ол делегей чемпионаны болгаш Россияның чыынды командазының аңаа чедишкинниг киришкени муң-муң аныяк-өскенни бут бөмбүүнге болгаш ниитизи-биле спортче хаара туткан.

Тывага база ындыг болуп деп идегел арай-ла бүтпейн барганы хомуданчыг. Безин чадаарда, 2018 чылда Россияга бут бөмбүүнге делегей чемпионаны болуп турда, аңаа тураскааткан хемчеглер безин Тывага болбаан болгай...

Делегейде эң сайзыраан, сая-сая мөгейикчилерлиг спорт – бут бөмбүүнге Тыва база чедишкинниг болуп, тывалар аразындан каян-бир шагда Пелелер, Марадоналар, Роналдулар, Мессилер үнүп кээр ирги бе деп чырык күзелер илередип артым!

Адаанда чурукта "Тыва" футбол клубу (тренерлери Андрей Темир-оол, Баир Ховалыг). Октябрь 13-17-де Кемерово хоорайга Кузбасс Кубогунга киржир дээш, аъттаныпкан.

Мерген КЫРГЫС.

СОЦИАЛ ЧЕТКИДЕ МАРГЫЛДАА

Тыва Республиканың Спорт болгаш күш-культура яамызының удуртулганы-биле Спортчу хемчеглер эргелели ТАР-ның 100 чылынга тураскаадып, "Сотка" деп онлайн-хемчегни эрттирип турар.

Ол Спортчу хемчеглер эргелелиниң Вконтакте болгаш Инстаграмда албан ёзуугаар арыннарында назы-хар аайы-биле 2 аңгы бөлүккө эртип турар: 16 харга чедир, 17 хардан өрү назылыглар. Хемчегде дорт аңгы мергежил-гелер кирип турар: "Чүстүң" чыынды мергежилгелери, хостуг хевирге эштири, бөрпи, чарыш.

Үстүнде айыттыг чарыштан аңгыда, мергежил-гелерни кылып турарын видео хевиринге тырттыргаш, маргылдааны эрттирип турар албан черинге 2021 чылдың октябрь 1-ден ноябрь 15-ке чедир дужаар. Ноябрь 19-туң хүнүнде "Сотка" комплекзин болгаш хостуг хевирге эштириниң маргылдааларын, ноябрь 20-де "Бөрпи" болгаш "10 хонук иштинде 100 км-ниң чарыжын" түңнээр. 100 км-ниң чарыжына 18 хардан өрү спортчулар киржир. Бир эвес 18 харга каш-ла ай четпээн болза, ада-иезиниң азы хойулу ёзуугаар төлээлериниң бижимел чөпшээрели-биле киржип болур.

Онлайн хевирге маргылдаалар Тывада бир дугаар болуп эртип турар. Ооң онзагайы чүгле Тывада эвес,

Германия, Калининградтан безин спортчулар киржип турар. Маңаа киржири-биле Кызыл хоорайже баары албан эвес, киржикчи бодунга эптиг үени шилип алгаш, чурттап турар черинге-ле мергежилгелерни кылып тургаш, видеога тырттырып алып. Ол ышкыш үстүнде маргылдааларга шүптүзүңгә киржири албан эвес, бодунуң күзелениң аайы-биле кайы-бирээзин база шилип ап болур.

Бо маргылдаада онзагай чүп болза, 100 км-ге чарыштын негелдизин "Strava" деп капсырылга дузазы-биле күүседир.

"Strava" дээрре iOS азы Android деп системалар-биле ажилдаар мобильдиг херекселдерге ажилдаар капсырылга. Ол спортчу кижиниң кайда турарын көргүзүп турар болгаш янзы-бүрү талазындан ооң байдалын анализтеп турар. Чижээ, спортчунуң судалын база хынаптар. Капсырылга ол медээлерни алгаш, Интернет четкизинге мөөңнепкеш, спортчунуң дугайында медээлериниң анализин болгаш социал четкиге ажыгла-лын чырыдар арганы бээр. "Strava" колдуунда маңаар болгаш чадаа-терге мунукчуларынга ажыктыг капсырылга болуп турар. Чүгле спорттуң ол хевирлеринге эвес, эштиринге болгаш дүрген кылашка база ажылап турар.

Социал четкиге спортчуларның тренировкаларының түңнелдерин сайгарып, деңнеп, шүүрээр арганы бээр. Спортчуларга ниити сорулганы тургузар, боттарының чедишкиннерин, кичээлдериниң чурумун, тренировка үезинде чуруктарын, видеоларын кириер, күш-ажылчы иделкейжизин сайгарып, бодунуң хууда картазын тургузар. Оон аңгыда, аңгы-аңгы адырларга өске спортчуларның түңнелдери-биле бодун деңнээр аргалыг. "Strava" деп социал четки чүгле спортчуларның аразында найыралын тудуп турар эвес, а янзы-бүрү клубтарны тургузуп, спортчу хемчеглерни эрттирип, түңнел, тренировкаларны сайгарып турар дээш оон-даа өске хөй-ле кылдыныгларны чорудуп турар.

"Бо капсырылга-биле маргылдаа эрттирерин Иркутск хоорайдан үлөгерлеп алган бис. Өске регионнарда шагда-ла ооң дузазы-биле маргылдааларны эрттирип, спортчулар бот-боттарының аразында арга-дуржул-газын солчуп, боттарының спортчу чедишкиннерин деткижип чоруурлар. Кол-ла чүүл Тываның 100 чыл оюнга бир дугаар болуп эртип турар онлайн маргылдаа-га киржири дээр-ле, төөгүже кирип турары ол болур. Маргылдааның дугайында допчу медээни Вконтакте социал четкиде Спортчу хемчеглер эргелелиниң арын-дан көрүп болур" – деп, Спортчу хемчеглер эргелелиниң специализи Оюн-оол Куулар чугаалап турар.

Чыжыргана СААЯ.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

КЫЗЫЛ-ДАГНЫҢ ХҮНДҮЛҮГ КИНОМЕХАНИГИ

1950 чылда Көөп-Сөөк сумузунга төрүттүнгөн мен. Ол Тывага колхозтарның тургустунуп турар үелери чүве.

Ада кижиниң ажыын-даа көрбээн, «ачай» деп сөстү-даа адаваан мен. Минип кээримге-ле, авам күжүр-биле кадыла бис. Иемниң сагыш човаашкынының ачызында төлөптүг, угаанның, ажил-агый-жы болуп өстүм.

Авамны Мандыл Мүргүтей уруу Салчак дээр. Авам чаңгыс оглу мени төлөптүг кижилер өстүрүп алыр дээш, кандыг-даа ажилды чалданмай кылып чораан. Авамның мени даады-ла чүктөп алган чоруун сактыр мен.

Авам өскүс арткан дуңмаларын база өстүргөн буянныг-ла кижилер. Өстүргөн дуңмаларының улуу Александр Мүргүтевич Салчак. Ол Бай-Тал сумузунун школазынга башкылап чораан. Ооң өөнүң ишти бурят уктуг чораан.

Иешкилер биске даайым Адыг Одучевич Хертек база даай-авам Сесеңмаа Салчаковна Сат дуңмалары чораан. Олар ам-даа бистиң аравыста бар. Даайым Мөңгүн-Тайга кожунда, а даай-авам Кызыл хоорайда чурттап чоруур.

Школачы үелеримни Кызыл-Дагның 8 чыл школазындан эгелээн мен. Дараа-зында 9-ку, 10-гу класстарны Бай-Тал ортумак школазынга өөрөнгөн мен. Школага өөрөнгөн чораан үелеримде хей-ниити ажилдарыңа идепкейлиг киржип турдум. Ырлаар, танцылаар, шүлүктээр оол болурумга, башкыларым талантымның улам сайзыраарыңа деткимчени берген. Хөгжүм башкызы Алексей Анай-оол ырлаарым эки болурга, школачыларның фестивалыңа албан кириштирер турган.

Ырлаар, танцылаарыңдан аңгыда, хорежиринге база ынак турган мен. 6 класс тургаш-ла 8 дугаар класстың оолдарын оқтап, Пионерлер хунунде одаг кыпсыр байырлалда үргүлчү шүлүк турган мен.

Школага мени деткип чораан башкыларымның бирээзи Бичии Иргитовна Араптаң. Мындыг таварылганы таан утпас мен. 4 дугаар класска мени катап олурткан турган, дараазында өөрөдиге чылы эгелээрге, эрги класымга өөрөнгөн чедө бээримге, «Катап соктаан кижилер маңа өөрөнгөс, ыялпайн чедип келген сен» — дээш, мээң «эрги» чаңгысклассчыларымның класының башкызы мени класстан үндүр идипкен. Ол үеде Бичии Иргитовна мени көрүп кааш: «Бо оолду мен класымга өөрөдип

алыр мен» — дээш, чедип алгаш, класымга өөрөдү берген.

Бир-ле хун, кичээлдер соонда класска чааскаан олурумда, 4 уруг келгеш, мени өөрөнгөн сумкалары-биле хап-соп: «Улуг ашак кижилер бичии улус аразында өөрөнгөн турар сен» — деп хорадап турарлар. Ол ынчап тургаш, соңга шилин база бузуп кааннар. «Башкым таа чүү дээр» — дээш, коргарым-даа хөлчөк. Башкым болган таварылганың ужурун билгени ол боор, мени чүү деп-даа чөмөлөвүз, бузулган соңганың шилин демги уругларның ада-иезинге шилдеткен хире болду.

Комсомолга кирип турумда, «Келир үеде кым болур күзүлдүг сен?» — деп, комиссия кижигүннери айтырарга, «Машина болур мен» — деп харыылаарымга, хамык улус чир-шоң дүжүп турганын утпас мен. Бичии Иргитовна башкым холумдан туткаш: «Шофер болур сен бе?» — дээрге, «Ийе» деп харыылаан мен.

Школаны өөрөдиге кызымак, ак сеткилдиг, дыңнагыр өөрөнгөчү болуп доостум. Школаны дооскаш-ла, Кызыл-Даг сумузунун «Тилелге» колхозунун төп тараа шаңының ордун чулуп, авам-биле ажилдап турдум. Ол үеде дүштеки чөмөңгөрү турган.

Бир катап Кызыл-Даг сумузунун даргазы Кожуун-оол Самракович Күдөрек мени кыйгыртып алгаш: «Күске чедир сельсоветке секретарьлап ажилдаар сен, күзүн Кызылче киномеханиктер курузунче өөрөнгөн бадар сен. Ону доозуп алгаш, маңа киномеханиктеп ажилдаар сен» — деп чугаалаарга, дыка-ла амырап турган мен.

1972 чылда бир чыл өөрөнгөн киномеханиктер курузун бодумдан улуг улус-биле доостум. Курс ол үеде «Восток» кинотеатрынга эртип турган. Ук курсту доозуп алгаш кээримге, төрөң сумумга клуб директорлап каан. Улаштыр Тээлиниң Николай Өлзей-оол аттыг Культура бажыңыңа улуг киномеханик болуп ажилдааш, 40 чыл нүүрүндө хундүлүг дыштанылгаче үнүгүмгө чедир ажилдадым.

Ажилдап келген чылдарымда хей-ниити культура-массалыг ажилдарга идепкейлиг киржип, коллективимниң хундүктелиң чаалап алган мен.

Чайгы үеде төп культураның артистери-биле кады көжүп чоруур кино көргүзөр аппаратын ала алгаш, «Шивилиг», «Бел» аржааннарыңа, кадарчыларның кызыл-булуңнарыңа, бригада төптөринге солун киноларны көргүзүп, концерттеривисти бараалгадып чордувус. Оон

аңгыда, Май 1, Наадым, Шагаа, Чаа чыл байырлалдарыңдан база чыда кагбас бис.

Кады ажилдап чораан киномеханик эштеримни сактып көрейин. Ол үеде «киноустановкалар» 8 сумуга бар турган. Киномеханик хоочуннарыңыс 10 кижилер, а оларның салгакчылары 11. Киномеханиктер чүгө кино көргүзөр эвес, а чонга тайылбыр ажилы база кылыр чораан. Ынчангаш ажилыңа кызымак киномеханиктерге чон ынак болуп, оларны чаптааш, шолла аттар-биле адап турган: Хемчик сумузунун киномеханиги Анатолий Каадыровичини — Ай-ла-Сат, Кызыл-Дагның киномеханиги Окчаа Олоковичини — Не хорошо, Тээлиниң киномеханиги Оскар Кавааны — Пусты, а мени КиноГриша. Чоннуң адап каан баштак адын адаарга, кым-даа ажыңмас турган.

«ССРЭ-ниң алдарлыг кинематографистери» деп хөрөк демдектерин ийи кижилер, Ленинчи юбилей медалын база ийи кижилер, «Россияның хундүлүг кинематографисти» деп хөрөк демдээ-биле үш кижилер шаңнатканнар.

Черле ынчаш, ол үеде киномеханик бүрүзү салдыг планын ажыра күүседир дээш, кызып ажилдаар турган.

Культура одаа, шынап-ла, мээң ийи дугаар бажыңым болу берген. Ам-даа ынак коллективимге аалдап чедип, яңы-бүрү хемчеглерге киржип чоруур мен. Бо чылын «Тыва — бистиң өргээвис» деп фестивалга киришкеш, «За верность народному творчеству» деп номинацияга төлөптүг болдум. Бо чоокку чылдарда «Бай-Тайганың айлаң кужу» деп атты база тывысканыңа чоргаарланып, өөрүп чоруур мен.

Амгы үеде Тээли сумузунда чурттап чоруур мен. Өөм ишти Надежда Иргитовна-биле дерт ажы-төлдү кижизидип өстүрдүвүс. Он бир уйнукутук аас-кежиктиг кырган-ава, кырган-ача бис. Улуг уйнукутук огул көөр база аас-кежиктиг болдувус.

Уругларымның ийизи культура адырында ажилдап чоруур. Уруум Азияна Григорьевна Ондар-Салчак Кызылдың Р. Кенденбиле аттыг уран чүүл училищезинде башкы, а огул Азия Григорьевна Салчак «Найысылал» арт-төптө кол режиссер болуп ажилдап чоруурлар. Улуг уруум Светлана бухгалтер, улуг огул Кирилл күш-культура башкызы эртемниг, Найырал школазын 10 ажыг чылдарда директорлап ажилдап чораан.

Төрөң суурум Кызыл-Даамга чылда 1-2 катап баар мен. Төрөң черинге чедө

бээрге, солунун канчаар, таныш-көрүш улуска ужуражып, чугаалажыр. «Оо, Көөп-Сөөк огул чуртун сакты берген-дир аа, кажан келдиң» — деп амырап мендилээрлер. Адымны танывас, шаанда клубка кино көрүп өскөн аныяктар «Ырлаар акый», «Кино үндүрер акый» келген ышкажыл дээрлер.

Төрөң суурумга баргаш, каш анай, өшкүмнү кадарып чораанымны сактып кээр мен. Чамдыкта өшкүлөрүм сын кыры-даа үнө берген болурлар. Оларымны айдаар дээш, сын кырыңа үнө бергеш, суурумну эргий көрүп магадаар турган мен. Кижиниң төрөң чери база азырап каан авазы ышкаш эргим чүве чок болуп деп бодаар мен.

Тээлиде фронтучу Алексей Сайын-оолович Адыгбай даайымның ады-биле адаан кудумчунун инээниң үлүүнүң даргазы мен. 20 чыл даргаладым. Эпиг-найыралдыг кадарчылап турар бис.

Бай-Тайга кожунунун хоочуннарының «Мөңгө Сайзана» бөлүүнүң кижигүнү база мен. Ук бөлүктүң адын хоочун башкы Көкөш Серин-ооловна Серен-Чимит адаан. Башкыыс 2012 чылдан чоокку үеде чедир бөлүүвүстү удурткан. Ам удуртукчулук культураның алдарлыг ажилдакчызы Галина Монгушова Чыдым удуртуп турар. Бөлүүвүсте шунту 11 кижилер санның хоочуннар боттарының уран талантыны чонга бараалгадып, национал культураның сайзыралыңа үлүг-хууусту кирип чоруур бис. Чаа-Хөл, Хову-Аксы суурларга эрткен мөөрейлерден чыда калбайн киржип чоруур бис.

Бо бүгү чүүлү чүгө сактып бижи олурарым ол дээрге Тываның 100 чыл оюн байырлап турар өйдө киномеханиктерниң, культура ажилдакчыларының Тыва-выстың сайзыралыңа, чоннуң мөзү-бүдүжүнүң тургустунарыңа үлүг-хуузу база улуг турган-дыр деп билип, ону чонувуска сонургадыксадым.

Ырлаарыңа ынак-ла мен,
Ындынналдыр салыр-ла мен.
Ынак ырым кагбас-ла мен,
Ырак-чоокка бадырар мен.

Үе-шаг чаңгыс черге турар эвес. Суур черлерге база кино көргүзөр залдар ажиттынып, аныяк-өскөн солун киноларны көрүп-ле турзун деп күзээр-дир мен.

Григорий САЛЧАК,
күш-ажылдың хоочуну,
«Россияның хундүлүг кинематографисти» аттың эдилекчиси.

БАШТЫГ ДАРГАЛАР, ХОЛДУГ КИЖИЛЕР ЧОГУ ОЛ БЕ?

Кадарчылап ойнап өскөн, төрөң черим Сүт-Хөл кожунунун девискээринде Үстүү-Ишкинге четкеш келдим. Төрөң черин 23 чылдар шуужуп эрткенде, барып көөрү дег аас-кежик кайда боор. Сактышкыннар ала-чайгаар бодалдарымны эрткен үеде «чедип» чедир берди.

Бичии турумда кырган-авам, кырган-ачам суг хей кезинде Ишкин хемниң Соруг шөлүңе малын чайлагладыр чорааннар. Школа доостурга-ла, бичии ажы-төл, доозавыс ынаар чоруптар турдувус. Кожка чыдар аалдарның бичии уруг-дарыы база чай боорга-ла оонмоон чыгып кээр. Бистиң аалдың девискээринге хол бөмбүү ойнаар шөлүвүскө, сетканы шору улугларың азыптар. Аар-саар ажилдарың доозупкаш, хостуг үевиште ол шөлгө-ле баар бис. Ол үениң ажы-төлү чеже-даа ойнап турза, өг ажилдарын черле салбас. Шунтузунга четтигип турар чүве. Хоюн кадарар, инээн саар, сүдүн тыртар, өөнүң иштин аайлаар, ширбири, хойтпаан тигер, ыяштаар, ааржызын, курудун чадып кургадыр, өрөмө-саржаан хайындырар дээш хун бүрүнүн ажилдары үзүлбөс. Ооң кадында чүгө ол эвес, дүгүн кагар, салыр, ширтек сырыр, алгы-кеш идээлээр дээш, кыдындан ындыг ажилдар база бар боор. Кижилер бодаарга, ойнаар хире үе черле турбас ышкаш, ынчалза-даа доозаыңа четтигер. Чай аразында аъттаныпкаш, кожа аалдың оолдар, кыстары-биле каттап, тооруктап, чодураалап аян-тээлээр-даа чоруп каар. Хөгүл-ле үелер турган. Ол үеде анаа чыдар кижилер черле турбаан деп болуп.

Өскөн черим ол-ла хевээр тур. Өскөрилген чүүлдер база-ла бар. Куруг турган черлерде бичии-бичии шет-

тер үнүлөп келген. Ынчангы бичии шеттер улуг дыттар апаргылаан «Экии, амыр-менди!» — дигензиг, салгыңа будуктары чоргаары кончуг саглаңайнып каап тургулаар болду.

Сактышкыннар болгаш оран-чурт чараш-тыр. Ынчалза-даа мээң чаңгыс таарзынмаан чүүлүм: орук. Шаандан тура бо айтырыг талазы-биле байдал нарын турганын билер мен. Бодум ол бүгүнү көрүп өскөн мен. Ынчалза-даа бир катап «чиик» машиналыг-даа чоруп турган бис ийин. Оруу амгы дег, сандаргай эвес-ле турган чүве болгай. Үе-шаг экижи, сайзырай берген, а Ишкин хемниң оруун сегеридиптер баштыг даргалар, кылыптар холдуг кижилер чок болган чоор бе? Бир эвес оруктарын кылбайн, бо-ла хевээр турар чүве болза, удавас, техника оруу дуглаптыр, чүгө аъттыг чоруур үе кээр-дир эвес деп кады чораан өөрлерим-биле аравыста чугаалажып чордувус. Таанда-ла бо сайзыраңгай үеде ишчинчилер аъттыг, тергелиг аргыжып, эрткен чүс чылче эгилер бе?

Ийе, бо үе дээрге ынчангы дег, колхоз, совхоз үези эвес-тир. Ынчалза-даа ында ам-даа Сүт-Хөл кожунунун хамаатылары, эрес-кежээ малчыннар амыдырап, чурттап, малын өстүрүп чоруур. Кыжын малчын аалдар эвээжей бээр-даа болза, чайын чайлаглап кээр хууда малдыг хамаатылар хей. «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери-даа барын билер мен. Аныяктарга кыштаг кылыр чери кожун даргалары боттары ук черниң девискээринден айтып, шыйып берип турар-дыр. А ынаар чедер оруун сегериди чүгө кымның-даа бажыңа кирбейн турар ирги?

Кезек-кезек малгаштыг черлерге оода сай төп каар

арга чок болган бе? Эскерген чүүлүм болза, аал бүрүзү боттары «УАЗ 69» маркалыг шыырак хөлгелерлиг чорду. Ону кончуг эки деп санаар-дыр мен. Эрес-кежээ ишчинчилерге ам-даа ажилчын тура-сорукту күзедим. А сандаргай оруктарны кожунунун баштаар чериниң дарга-бошкалары хемчээң алыр дээрзинге идегээр-дир мен. Чүгө дээрге ол айтырыгны ук кожунунун баштаар чери шийтпирлеп шыдаар. Бир эвес Үстүү-Ишкинче орукту Тываның автоорук эргелели харыылаар турган болза, аңгы херек.

Оруктары эки болуп болза, туристтер-даа ажы-дып болуп. Кайгамчык чараш оран — Үстүү-Ишкинниң оруктарын кичээңгейге алырын харысалгалыг даргалардан диледим!

Айдың ОНДАР.

ТӨӨГҮЛҮГ ХҮНДЕ ШЫНЗЫЛГАНЫ АЛГАН

Октябрь 11 – база бир төөгүлүг хуннерниң бирээзи. Чеден чеди чыл бурунгаар ол хун Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынче киргенин шупту билдир бис. Ол ышкаш бо чылын, 2021 чылда, бот-догуннаан күрүне болуп тургустунганындан бээр Тывага 100 чылын демдегеп эрттирип турарда, Тываның Журналистер эвилели бодунуң шаанче база онзагай кылдыр эрттирип тур. Чүл дээрге эвилелче хары угда хей санныг, 19 кижиге кижиге кылдыр киргени – болуп көрбөзүн таварылга деп эвилелдин баштаар чери демдегеп турар.

Эвилелче кирген чаа кижигүннер шынзылгаларын болгаш хөрөк демдээн октябрь 11-де, төөгүлүг хунде алганын бедии-биле үнелзэннер. Ол хуну чаа эвилелчилер июнь айдан тура манааны элзэн шыланчыг болу бергени чөп. Москвадан шынзылгалар саадап келгендаа болза, эвилелдин чаа кижигүннери шыдамы-биле манап алганнар.

Бир-тээ юбилейлиг чыл болганда, шынзылгаларны байырлыг байдалга тыпсыр дээн ТЖЭ-ниң планын, коронавир хамчыктыг аарыг будап каан. Эвилелчилерниң чаңгыс чыгыр чери – Парлаага бажыңда эвилелдин ном саңына, хамчыктыг аарыгга удур көрдүнгөн бүгү санитарлыг негелделерни хажытпайн, он тос чаа кижигүнне шынзылгаларын тыпсып берген.

Журналистиканы сонуургап чоруур, парлаага, радио, телевидениде амгы үеде журналистикага бараан болуп, ажил-амыдыралын уламчылаар дээн күзели бышкан аныяктар ол хун чүгге шынзылгандан аңгыда, “Азия төвүнүн кижилери” деп номун II-ги томун Россияның алдарлыг журнализи Надежда Антупьеваның мурнундан белек кылдыр алганнар. Журналист кижиниң кол чөпсээ – ТЖЭ-ниң логотивин кириген блокнот, ручкаларны болгаш амданныг тарту эвилел чаа кижигүннеринге сөңзөн.

Чогадыкчы ажил-херээ чогуңгур, демир-үжүү чид болурун чаа кижигүннерге тыва журналистиканың

хоочуннары чугаалап, чагыс-сөзүн берген. Москваның Ломоносов аттыг университединиң журналистика факультетиниң баштайгы тыва доозукчуларының бирээзи, хундүлүг хоочун Хенче-Кара Монгуштуң ол-ла университеттиң база-ла журналистика факультетиниң доозукчузу, “Тыва” КТРК-ның аныяк корреспондентизи Идигел Намданга шынзылганы тывысканы, хемчегге ханы утка кириген. Амга чедир бодунуң хар-назыны улгады-даа берген болза, Хенче-Кара Сагдыевич чиик-адак Кызыл кожуунуң солунуң кол редактору болуп, көскү ажилдап чоруур. Соон салгаан аныяк “Ломоносовчу” бар болганын чоргаарланып, профессионал журналистер одуруунче дидими-биле шымнып кириптерин аныяктарга күззөн. Ол ышкаш бо кирген чаа кижигүннер аразында “Тыва 24”, “ТМГ” медээ-тайылбырлыг агентилелдин,

“Звезда” радионуң, 108 телеканалдың корреспондентилери болгаш аныяк блогер Сумьяа Ондар база шынзылганы алган. Блогер боду амы-хууда англи дылда дамчыдылгаларны ютуб-каналда чорудуп турар. Ол ышкаш ТЖЭ-ниң моон-даа соңгаар ажил-чорудуунга идепкейлиг киржип, чүгге журналистика талазы-биле эвес, а бодунуң юрист эртемниң аайы-биле эш-өөрүнге юридиктиг деткимчени көргүзеринге беленин дыңнаткан. Чаа кижигүннер тыва журналистиканың деңгелин бедидери-биле бурунгаар хөгжүлдиг чаа-чаа бодалдар хей дээрзин чугаалап турдулар. Үе көргүзөр.

Ынчалдыр октябрь 11-де Тываның Журналистер эвилелиниң 117 кижигүнүгө 19 кижиге немешкен. Ам-даа кижигүн болуксаан 12 кижиге элчээн манап турар.

К.МОНГУШ.

Күш-ажылдың кижизи

Бүгү делегейде нептерзэн халаптыг аарыгның уржуунда 300 муң безин четпес тыва чонун иштинден эвээш эвес улуг-биче таваржып, чырык өртемчиден чоруп турары дыка хомуданчыг. Ол хамчыктыг аарыгга тыва чонун, оюннарның төлөптиг, ховар дээн огу, өгбевис Сиин-оол Лакпаевич Оюн база таварышты.

Сиин-оол Лакпаевич Кочетов суму-зунуң Межегей чурттуг Лакпа Кежеге огу биле Дүнзенмаа Сиилбиир уруу Оюннарның өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Сиин-оол Оюнну бүгү тыва чон, ылаңгыя культура, уран чүүл-биле чоок холбаалыг кижилер эки таныыр, билдир дизе, чазыг чок. Чүгө дизе ол чуртталгазының сөөлгү хонуунга чедир уран чүүлге, культурага бараан болуп келген.

С.Л. Оюннуң допчу намдары онзагай, солун. Ол 1934 чылдың сентябрь 10-да делегейде чараш дээн хоорайларның бирээзи, чурттуң төвү Москва хоорайга төрүттүнгөн. Канчап Москва хоорайга төрүттүнгөн дээр болза. Ачазы Москва хоорайга М.Фрунзе аттыг шериг академиязын өөренип тургаш, өөнүң ишти Дүнзенмааны эдиртип алгаш чораан. Ынчан аңаа Сиин-оол төрүттүнгөн.

Оон ачазы Лакпа Кежеге огу Оюн М.Фрунзе аттыг шериг академиязын 1937 чылда дооскан баштайгы тыва. Академиязын дооскан дугайында херчилелинде фамилиязын Границын деп бижзэн. Чүгө ынчаар адап каан дээрге, ол үеде ТАР-га турган болгаш, өске күрүне кижилерин орус ат-биле доостуруп турган. Академиязын Тывага доозуп келгениниң соонда, Лакпа Оюнну командир-комиссар кылдыр томуйлаан. 1938 чылдың февраль 23-те республиканың дээди шаңналы – Республика ордени-биле шаңнаан.

Авазы Дүнзенмаа Сиилбиир уруу 95 хар чедир чурттаан, Тывада улуг назылыгларның бирээзи чораан. Ол база Москва хоорайга КУТВ-ка (Коммунистический университет трудящихся Востока) өөренип чораан. Үш харлыг Сиин-оол биле хар четпес Эдикти божааш, өөредилгезин каар ужурга таварышкан. Өөнүң ээзи Академиязын доозуптарга, ийи оолдары-биле Тывазынче чанып келгеннер. Авазының ук төөгүзү узун назылыглар, оон ава, ачазының кады төрзөннеринден укталган өгбелери 90, 100 хар ажыр чурттап чорааннар. Оларның аразында Тывага баштайгы дипломнуң херээженнер эмчизи Анна (Таки-Сүрүн) Намбырал уруу Торжу, ол 95 харлыында чок болган. Ол өгбевис база Москва хоорайга өөренип чораан. Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының авазы 100 хар ажыр чуртаанын авам хөөкүй чугаалап орап чораан.

Сиин-оол Лакпаевичиниң чаш, школы чылдары Тывада онза чурумалдыг чараш черлериниң бирээзи, баштайгы колхозтарның тургустунган чери база Тывавыстың алдарлыг кижилериниң төрүттүнгөн, чурттап, ажилдап өскөн чери – Таңды кожуунуң Чал-Кежиг суур. Ол бичии суурну чүгө ынчаар бижип тур сен дээр болза, суурнуң кыдыындан Улуг-Хемивистиң база бир чараш адыры, көвей балык-байлаңныг Элегес хем агып чыдар. Аң-мең, тайга куштарлыг, тоорук, кат-чимистиг, мөөгүлүг арга-арыглыг тайгаларлыг оран. Тывага баштайгы суг станциязын ол суурнуң чоогунга туткан турган.

Сиин-оол Лакпаевич ада-иезинге чоргаарланып чоруур чугаалаар кижиге. Ачазы Лакпа Кежеге огу ханныг репрессияның кызгадашкыннары оон

ЧУРТТАЛГАМНЫ ААС-КЕЖИКТИГ ЧУРТТАП ЭРТКЕН МЕН

Бичии Сиин-оол ада-иези-биле.

амыдыралына моондактарны чеже-даа катап тургусса-даа, ол төрзөн чериниң төлөптиг огу дээрзин чонунга бадыйт-каан. Өөнүң ишти Дүнзенмаа Сиилбиир уруу-биле ажы-төлүн дээди эртемге чедирип, Тываның ховар дээн кижилерин өстүрүп каан.

Улуг огу Сиин-оол Лакпаевич – Тыва АССР-ниң, Россия Федерациязының алдарлыг артизи, Россия Федерациязының ниити өөредилгезиниң Хундүлүг ажилдакчызы. Ол Кызылдың 9 дугаар школазынга режиссер-башкы болуп ажилдааш, хей-хей өөреникчилерни уран номчулгага, сцена культуразына, режиссурага өөредип-кижизиткен. «Тос-Кара» деп уруглар театрын тургускан. Сиин-оол Лакпаевич каяа-даа, кандыг-даа ажилга чорааш, тургузукчу, эгелекчи чоруун салбас, үргүлчү дилээшкнде чоруур чаңчылдыг. 2011 чылда Тывага ол Фехтование федерациязын тургузуп каан. Ол 50 чылдарың эгезинде Ленинград хоорайга фехтование талазы-биле институтуң чыынды командазының кижигүнү турган.

Амыдыралының сөөлгү хуннеринге чедир хей-хей аныяк артистерниң, режиссерларның сүмелекчизи болуп

чораан. Дуңмалары: Эдуард Лакпаевич – дээди эртемниг юрист, Тыва Республиканың Дээди судунга судьялап чораан, халажылгада хундүткелдиг судья, Александра Лакпаевна – дээди эртемниг, КГБ-ге ажилдап чораан, Анатолий Лакпаевич – Новосибирск хоорайның тудуг институтун дооскан, Шефчи Лакпаевич – бүгү назынында чолаачылап чораан, Тывага бир дугаар «Сугга дүшкен кижини камгалаан» деп медальдың эдилекчизи.

Сиин-оол Лакпаевич «Чуртталгамны аас-кежиктиг чурттап эрткен мен» – деп чугаалап олурары үстүндө бижзэн чүүлдер бадыйткап турар-дыр. Өскөн сууру Чал-Кежиг деп бичии суурдан дыка хей алдарлыг кижилер төрүттүнгөн, чурттап, ажилдап чораанын кайгап олурар кижиге болгай. Шынап-ла, олар «Тываның 20 чүс чылдың алдарлыг кижилери» деп төөгүлүг номда аттары кирген.

Тыва культурага, тыва уран чүүлге хөйүнү кылып чораан улуг артизист, режиссерурус Сиин-оол Лакпаевич Оюннуң чырыткылыг омур-хевири тыва көрүкчүлери, мөгейикчилерниң чүрөктеринге кезээ мөңгөде артар.

Сергей ОЮН.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

МӨРЕН СУУРДАН ИЗИГ БАЙЫР!

Эрзин кожуунун Мөрөн суурунда чурттап чоруур мен. 2005 чылдан эгелеп Оваа-Даш чанында картофель болгаш өске-даа ногааларны тарып, ажаап ап турар апарган бис. Ол-ла шөлдүн чанындан сизген база

кезип, мал чеми белеткеп алыр-дыр бис. Дыка-ла эки, чараш черивис. Ында катчимис база элбек. Чонувусту база ажил-агайже эвилелдеп чоруур-дур бис.

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Товарищтайович Ховалыг эгезинден эгелээш-ле дыка эки ажилдап эгелээнин эскердим. Ынчангаш Владислав Товарищтайовичке «Шын» солунну дамчыштыр

Эрзин кожуунун чонунуң болгаш Мөрөн суурунун хоочуннарының өмүнээзинден байырывыс чедирип тур бис. Моон-даа соңгаар ажил-ижинге чедишкinnerни сеткиливистиң ханызындан күзедивис!

Чечекмаа САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы,
күш-ажылдың хоочуну.

ШОКАР БОДАЛДАР

Социализм үезиниң төлү болгаш, солун-сеткүүл номчувайн баар болзумза, чем чивээн-даа ышкаш апаар, элдептиг мен. Бисти долгандыр амыдыралды эскерип көрүп турарга, көңүс аныяк херээжен улус болгаш кончуг дээн күш-шыдал үезинде эрлерниң арага-дарыже сундугуп, кандыг-даа чүткүл, сорулга чок чайны өттүр хөлөгелер сүрүп, бөлдүнчүп алган арагалап кээринден кижиниң кускузу кээр-дир.

Ылаңгыя хоорайның «Южный» микрорайонунда (шөлзэн черде) автобус доктаамында «Пенные напитки» деп борбак садыг бар. 2-ги каадынга, эрткен чылдарда автомат ойнаар зал бүдүү ажилдап турган. 2019-2020 чылдардан бээр пиво садар чер болу берген. Бо чайладыр ажи-төлүнүң, боттарының дузаламчы акшазын алган санында-ла, ол чоок-кавыда эзирик улустуң ыит-шимээни дендеп эгелээр. Ол чоокта Московская кудумчузунда 101 дугаарлыг бажыңның чурттакчыларынга дыка-ла түвектиг болган. Кожуун-суурларда ажи-төлүн каапкаш, хоорайда чедип келгеш, төөрктелип турары, оларның үнү дыңзый берген? чугаа-соодундан дыңналып турар.

«Чоннуң оолдары» деп бөлүктүн арага-биле демисели дыка билдинип, хөгжүп келген ышкаш турду. Ам чүге шимээн чок

болу бергенерил? Хамаарылгалыг хөй-ниити организациялары рейдирни кылып, кыш удур хемчег албас болза, оларның чамдызы бо-ла ээр-дагыр (кривой) бажың подвалдарындан үнүп-кирип-ле эгеледилер. Московская кудумчузунда 101 дугаарлыг бажыңның 1-ги подъездизинде садыг бар. Оң депезиниң адаандан бир ашак кижиниң доктаамал үнүп чыдарын бо-ла улус көөр. Ол-ла бажыңның 3, 4 дугаар подвалдарындан аныяктарны база үндүр сывырып көрзе. Черле канчап барган чон чүвөл бо? Оларны чагырыптар органнар чүнү көрүп турарыл?

Хоорайывыстың чуттук хирин өскээртен келген аалчылар, чорумалдар дораан эскерер, мындыг чүдек байдалды черле эде көргөн болза, даргалар. Чүгле кудумчу, контейнерлер чаны эвес, хөй бажыңнарның подъездилериниң иштин база-ла бомжтар дижиригис арага ижи, тояап чоруур улус чударайдып турар-дыр. Олар кирген-не черинге албаннап каар. Ол ышкаш сайыл-гааннарны база бузуп кааптар. А хөй аал чурттаар каът бажыңнарның чамдык кыры-кы кадында чурттап турар улус база кончуг чурум чок болур чүве-дир. Бок пакеттерин балкондан дүжүр октаптар. Олары черге дүшкөш, чарлыгылай бээр. Улус кылаштаар черге шупту бок тарай бээр. Бажың чанын хунуң-не аштап турар дворниктиң ажилын

чүге үнелеп көрбөзил. Дворник кижиче хун бөлүп, дажыыр боор, чаа-ла аштап каан черин ол-ла дораан бокталдырып каарга, аштап турар кижиге дыка берге ышкажыл. Черле боттарывыс культуравысты өрү көдүрүп, эде-хере тырттынмас болзувусса, канчап хөгжүүр бис, чонум? Чоокта чаа хоорайывыс чаа машина-техниканы алган деп, телевизордан көрдүвүс.

Ийе харын, дыка эки-дир. Ындыг-даа болза ол бок-сүрээни чаңгыс черже, тускай көрдүнгөн оңгарларже, төп турар болза эки-дир ийин. Азы ол целлофан хаптарны шуут узуткаар, аңгы болбаазырадыр аргазы кандыг болур чүвөл аан. Чүге дээрже хоорай дашты ховуларда ында-мында чаптылы берген, дүргектелип ушкан целлофан хаптан хөй чүве чок. Чоок-кавы аалдарның мал-маганы ону чип алгаш, өлүп-даа турарлары бар. Малын соккаш көөрге, ишти-хырнын долдур ыңдыг хап болган таварылгалар бо-ла болгулаар апарган-дыр. Шак ыңдыг элевес, иривес материалдан кылган пакеттерни садыгларга сатпас кылдыр чүге шийтпир үндүрүп болбазыл? Экологтар база бо талазы-биле айтырыгы шыңгы көдүрер чүве болза, дыка-ла эки ийик.

Нина СЕРЕНОТ,
күш-ажылдың хоочуну, журналист,
чогаалчы.

ХЕМЧЕГДЕН АП КӨРҮЦЕРЕМ

Ажил-херээм кылып алыр дээш, найысылал Кызылга келгеш, үр-даа болу бээр мен. Ынчангаш дүн чарып алыры-биле, дачага бо-ла келир мен. Дачаның хирлиин, чамдык саазын-бокту өрттедип болур чер-дир ийин. Хөй каът бажыңда эвес, печкаже-даа, даштыгаа-даа өрттедип болур ышкажыл. Чок, чон ыңдыг эвес, кудумчу-же үндүр октаптар. Бодунуң бажыңның даштынга эвес, өске кудумчуга октаар. Ындыг бок октап турар кыстарны көөрге, кырындан куш ужуп эртер, кончуг чараш хептиг, будуттунуп алган кыстар болур. Бажыңнарының даштынга өрттедипсе. Күс келген, үнгөн өрт-сиген база 2 метр чедир өскөн. Октапкан пакетте боктар төктүп чыдар. Чыт тывар ыттар бар-дыр. Ол ыттар ачы-зы-биле тыпкаш, ыңдыг улусту 1-2 муң акшага торгааза кандыгыт? Чугаа солагай талакы дача дугайында. Сарбашкынар чурттап турар ышкаш кылдыр кодан-суурун ыңчаар эдилээрже болур бе? Чонну торгаап тургаш, культураже кирип көрүңерем, удуртукчу даргалар. Дачаны хир тудуп чий берген, чон-даа тоовас, удуртукчулар-даа сагышка албас. Бир-ле хемчегден ап көрүңерем, даргалар.

Мария ТЮЛЮШ,
Шагаан-Арыг хоорай.

ТЫВА ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫЫР

Тывалар шаанда тайга-таскылга чурттап чораан болгаш, оларның ажи-төлү кыштын соогун-даа тоовас, дадыккан, чажындан ада-иезинге дузалажып, даштыгаа чоруп чаңчыккан. Олар ойнаарда безин, кыжын соокта даштыгаа азы инек, хөй кажаазынга чаржып, ойнап өзерлер болгай.

Ынчангаш ада-иезиниң үлегерин эдерер, чагыг-сөзүн чандыр баспас, оларны хүндүлээр, ажил-ишке-даа, амыдырал-чуртталгага-даа оларны дөзексээр, кандыг-даа аар ажилды кылырындан чажам дивес, ойталавас болуп, өзүп доругуп келир чораан. Олар төрүттүнүп, миннип келирге-ле, ада-иези мал аразында, амыдыралы мал ажилы-биле холбашкан болур. Бичии кижилер чайгаар-ла анай, хураган, бызаа, кулун, бодаган чанынга чоокшулап, оларны тудуп-суйбап, чаптап-касыдып, мал-маганга ынак болуп өзер.

Ада кижиче ажи-төлүн кадыг-берге, ажилдың аарынга, изиг-соокту тоовазынга чаңчыктырар. Чылгы малдың кайы талазындан чоокшулаарындан эгелээш, мунарын, дериг херекселдери: эзер, чонак, хөндүрге, кудурганы канчаар ажилгаарын көргүзүп, чылгы малды дагалаарынга чедир өөредип чораан. Ие кижиче уругларын амыдыралга тура дүшпес, ажил-ишке тудунгур, шалыктын, уран шевер, эрес-кежээ кылдыр өөредирин кызар.

Шаанда бүгү-ле идик-хепти даарап кедип чораанын билир-ле улус билер. Амгы бо шагда ышкаш садыгдан барып садып алыр ыңдыг чүве чок турган. Ол шагда өг бүрүзүнүң ажи-төлү хөй, 10-15-даа чедип турган. Кыс уругларлыг улустуң уруглары иезинге дузалажып, эрте чажындан-на иени бээр болгаш авазының ажилын чиигеди бээр чораан.

Дааранырда сиирни дыраары, чүңнү эзерери ол үелерде бир кол эртем турган. Хендир чок турар шагда хөм идикти улдуурда, алгы-тонну даараарда, кол херекселдер каъттап каан сиир болгаш кадып каан чүң херек турган. Малды азы-

рап ажаап, оң продуктуларын ажиллап эгелээринден аңгыда, оң дүгүн кыргып, кечин эттеп, сиирин дырап, чүңнү эзирп, кадып, инени сыптаарынга чедир ада-иезинден көрүп өөрөнгөн кыс уругну «уран кыс ужукка ораашпас», оол уругну эзулуг эр апарган деп санаар чораан.

Алгыны идээлээр дээрже ону сарыг-сугга суп азы божа, хойтпак-биле чаап-каш, чыттырары-дыр. Идээлзэн соонда, шээр малдың кечин эдирээ-биле эттеп, эдин чедир чымчадыр алыр. Чымчадырда, шалгы-биле азы хыйырак бижек-биле азы демир хүүрек-биле кыртыжын адырары-дыр. Эттзэн соонда, эди четкен алгы-биле негей тон, хөрөктээш, сесиирге тон даарап кедер. Оларның өңү ак болгаш кончуг чымчак болур.

Бода кечин чымчадырда, далгыгга бир кижиче аңдара-дүндере тудуп бээрже, бир кижиче сүргү-биле базып тургаш чымчадыр азы хөмнү чүдүк кырынга салгаш, бир кижиче тудуп бээрже, бир шыырак кижиче мөң-биле соп тургаш чымчадыр, ол кончуг кадыг ажил-дыр. Бода кечин-биле идик уну, идик улдуңу, эзер төрөпчизи, деспе, таалың кылыр.

Сиирни дыраары дээрже, кадырып каан инек сиирин чымчадыр соктааш, шапты бижек азы кылымал демир дыргак-биле дыраптарга, кончуг чинге-чинге удазын ышкаш апаар. Оларны каът-каът кылдыр каъттапкаш, даараныр.

Чүң кадарын, эзерин улус элзэн билер боор, ол ажил хендирни каъттаары-биле дөмей. Дүктү дыдып, дүргекдээр арай билдинмес бооп болур. Хөй, өшкү дүгүн кончуг хоюг кылдыр дыдып алгаш, дүргек кылгаш, хол-биле кадар азы ээргийше ээрипкеш, оон каъттап алыр. Чүң-биле колдуунда ширтек сырыыр, өг куру, эзерниң колун чиримин сырыыр, чүге дизе малдың колдуун өйбөзүн дээш, чымчак болзун дээш ыңчаар кылыр.

Малды азырап ажаары, оң продуктуларын ажиллаары кончуг улуг ажил. Алгы-кешти эттеп чымчадып, дүктен болгаш

сиирден даараныр херекселди үндүрүп алыры кончуг нарын ажил. Ынчангаш улус шаанда эп-севинге-даа, идик-хевинге-даа камналгалыг чораан. Хеп орлу бээрже, ону чамап кедер, шаажаң аяк бусту бээрже, ону хырбалап алыр. Хырбаны шаанда мынчаар кылып чораан: алгы кескиндинин кара пашка 2-3 хондур хайындырыпкаш, оон хырбаны үндүрүп алыр. Бо шагда чамашкылыг хеп кедер хамаанчок, бичии-ле эргижирзэн хепти октаптар, чаа хеп садып алыр апарган, ол дээрже кончуг хөй чарыгдал-дыр. Ынчангаш камналгалыг чорукту күштелдирери чугула. Чүгле эт-сеп болгаш хепке эвес, ие-бойдуска камналга онза чугула.

Шаандан тура тыва кижиче бойдустан эзулуг төлү болгаш бойдуска хумагалыг чораан. Ол бойдустан амыдырап, бойдустан арыг агаарын тынып, аржаан сугларын ижи, тайга таңдызының өт-сигенинге өскөн, мал-маганының эдин чип, кежи-биле хеп даарап кедип, чүс-чүс чылдар чурттап келген. Тывалар эмне-нирде безин бойдустан аржааннарынга кирип, дириг амытаннардан алган эмнер: чуңма ханы, сыын мыйызы, адыг, тооргу хини, оларның өдү, хая чугу, өт-сиген аймаа оргадай, сары-ыяш карты, ыт-кады, пөш тооруу, чыжыргана, таар оду, артыш, шаанак, оларны 9 аржаан кылып эмненип чораан. Ие бойдустан биске шааннааны эгээртинмес эртинези ие-черивистиң чечек-үнүш, арга-арыг, аң-мен, балык-байлаң болгаш чер иштинин казымал байлактарына эң-не камныг, хумагалыг болуп, ону ажыглаарда, чүдүп, чалбарып, тейлеп чорааш, ажыглаалыңар.

Ажи-төлге, бичии чаштарга ие-черни, ие-бойдустан камгалаарын, хумагалаарын өөредип чаңчыктырары чугула. Өл ыяш кеспес, Хам дытка дегбес, куш уязы үрегдес, эжеш аң, эжеш куш өлүрбес, чазын аңнапас, өөр аң кыра боолуп болбас, аржаан бажы артавас, отче хир, бок кирибес, кымыскай өө чазарлапас,

өрт үндүрбес — одагны ылаптап өжүрер, сугже дүкпүрбес, аржаан суг кыдыы чогу чүдетпес, суг бажынга албаннапас дээш оон-даа хөй. Бо бүгү чүүлдерни ыдыктап хүндүлөп чоруур ужурулуг деп ажи-төлге сургап өөредир.

Ие-черни хүндүлөп, камнап, камгалап чоруурун шаандан тура сагып, аңаа тараа тарыырда безин, ак сүдүн чажып чалбарып, тейлеп тургаш, черни чарып эгелээр. Амгы шагда уш-баш чок сай дажын казырадыр-козурадыр чара тырта бербейн, даш чок чиктер, сумун уннары черлерни шилип, дилеп чорааш, черни чарар. Ындыг чорук мал одарын база үрөвес, черниң хөзүнүндө өт-сиген дазылын база үрөвес турган.

Амгы үеде ие-бойдуска хамаарылгавыс баксыраанын эскерип чор бис. Шаанда тыва кижиче бойдустан камнап, кадагалап чораан болза, сөөлгү үеде төтөглекчилер аң-менни ыракшыл улуг октуг, хөй аттынар боолар-биле кыра шаап, хемнерни, хөлдери кежир салыр улуг четкилер-биле балык-байлаңны кам-хайыра чок узуткап турарын билер бис. Олар дээрже колдуунда улуг эрге-дужаал тутканнар, азы үстүндө «крышалыг» кижилер болурун чон билер. Ындыг кижилер эрге-хоойлу «камгалакчылары», бойдус «камгалакчылары», эгиннеринде янзы-бүрү погоннар каданып алган кижилер болур. Олар эрге-дужаалын өскээр ажыглап, бойдустан үрекчилери, хыдыкчылары болуп чоруурун эскерер болза эки. Чижээлээрже, эрткен чылдарда Тожудан аңнап, балыктап эмин эрттир хоптактангаш, вертолёттарга хөй аң-балык чүдүрүпкеш, авариялар болдуруп турган улус бар-ла болгай. Вертолёт ужудукчулары ынаар кара туразы-биле ужуруп чорбас, олар үстүртөн дужаал азы албадалдыг айтышкын-биле чоруп турганы билдингир. Моон соңгаар бо айтырыгже кичээнгейни күштелдирер үе келген.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг бажызы,
Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

СУЛАНЫҢ ЭМ ШЫНАРЫ

Хову-шөлге тарып өстүрүп алып үнүжүс — сула. Ону чүгө мал чеминге эвес, а эм кылдыр база ажыглап турар бис. Сула кижиниң кадыкшылынга кончуг дузалаар эм үнүш. Ону шаг-төөгүдөн бээр улусчу эмнээшкинге ажыглап чораан. Суланы, хүннүң чөмгө ажыглаар кылдыр чаңчыгып алып болза, кадыкшыл быжык болур. Оң тургузуунда хөй-ле витаминер, микроэлементтер бар. Ылаңгыя «В» бөлүктүн витаминнери эң-не хөй. Суладан кылган хандыны ижерге, имму-

нитет быжыгып, деңгели шыырак болур, улуг деңзини бадырып өйлээр, баарны арыглаар. Магний деп бүдүмели хөй болганындан чүрөк болгаш нерв аарыгларын эмнээринге улуг идиг бээр. Сөөк-даякты болгаш дамырларны быжыктырар. Чүрөктин согуун өйлөп бээр. Баарның янзы-бүрү аарыгларын эмнээр. Арага болгаш таакпы аарыгларын адырып алырынга дузалаар.

Суладан эмни кылыры: 3 стакан суланы арыглап аштап, чуп алгаш, 3 литр изиг сугже урупкаш, хондур тургузар. Сугну үр үеде соовазын дээш тускай термоска кылганы дээр. Сыскап алгаш, чөмөн-нир мурнунда 30-40 минута бурунгаар 1 аякты ижип алып. Хүндө 1 литрни 14 хонук дургузуунда ижип болур. Сулада кандыг-даа хора чок.

Ая УСПУН.

• УЛЕГЕР ДОМАКТАР

Саар малдың сүттүү херек,
Садар малдың кырганы херек.

Даг аътты човадыр,
Кылык ботту човадыр.

Хаттыг чаашкын аязыычал,
Халымак аът буруучал.

Аьды чүгүрүк мактадыр,
Ады чүгүрүк хоптадыр.

Аът турда — эзер муңчок,
Бижек турда — хын муңчок.

Аяк шайны аартап ора...

АЛГЫ-КЕШ АЙМАА

Аңчыларның болгаш малчыннарның бурун чурту Тыва болганда, алгы-кеш аймааның идик-хепке, эт-сепке болгаш хамнарның дериг-херекселинге чугула херектин онзагай үнөлөп чораан.

МАЛ-МАГАН КЕЖИ

Тыва кижиниң тос чүзүн малында эң-не үнөлөп кештер бар. Мал бүрүзүнүң кешин тывалар идик-хеп кылырынга эрте-шагдан бээр ажыглап келген. Мал кешин сояры, кадылары, кылайтыр херери, идээлээри, дүгүн кыргыры, хоюдур эт-теп алыры — бо бүгүнүң нарын аргаларын тывалар тергип билер. Мал кешин бир-ле дугаарында кандыг-даа назы-харлык кижиге тон даараарынга ажыглаар.

АНАЙ КЕЖИ

Тывалар чаш малды өлүрбес чораан. Кандыг-бир чылдагаан-биле чаш анай өлгөн болза, кешин бүдүнү-биле камныг сойгаш, эдин октаптар. Анай кешин ола дораан шыгы-биле чымчадыр ууштап алгаш, уруг чөргээ кылыр, ылаңгыя чайгы үеде чаштарның кедер чучаан кылыр. Анай кешиниң дүгү чымчак болгаш серин шынарлыг болур.

ХУРАГАН КЕЖИ

Чаш хураганын тывалар өлүрбес, өстүр азыраарын бодаар. Янзы-бүрү чылдагааннардан хураган өлүп болур. Өлгөн хураган кешин дораан сойгаш, эдин октаптар. Хураган кешин хол-биле хоюдур ууштап алып, оон бөрт, уштук кылыр. Шыырак кижилер хураган кештерин кожуп тургаш, найыр-чыскаалда кедер тон даарадып алып. Хураган кешин тон кеткен кижини каас-коя, шыдалдыг кижидири. "Хойлуг кижини каас" деп үлегер домак ынчаар тывылган.

ШЭЭР МАЛДЫҢ КЕЖИ

Тываның кадыг-дошкун агаар-бойдузунга өшкү мал кончуг тааржыр болгаш

өзүүчел. Өшкү, хой кешин соярының болгаш чымчадыр эттээриниң чуруму бир дөмей. Амыдыралы хирелиг кижилер өшкү кешинден тон кылыр. Өшкү кешин шынарлыг болганда, аңчы кижилерниң херектээжин өшкү кешинден кылыр. Кадыр дагылы черниң кижилери хой, өшкү кадарар оолдарның чолдак тонун база өшкү кешинден даараар турган.

Өшкүнү азы хойну дөгерген кижини оя кеспес. Өшкү кешин бырышкак чок

кылдыр херип кадырар. Өшкү кешиниң дүгүн сугга чуп кааптар, оон соонда база катап херер, божа-биле идээлээр, өйлей шыгыткаш, чидиг эдирээ-биле эдирээлээр. Үстүг кеш болза, хүл-биле бызап тургаш, үзүн үндүр эттээр.

Чымчадыр эттеп каан өшкү кешинден тон, чоорган кылыр. Чамдыкта серге кешин удуурда чыдар дөжек болгаш чаш уруглар олурар олбук кылдыр ажыглаар.

БОДА МАЛ КЕЖИ

Бода малды чикше согар. Соок дүжүп

кээрге, инекти азы сарлыкты чикше чиирин соккаш, кешин аянаштыр чаткаш, соокка доңуруп алып. Бода мал кешин чыдыткаш, дүгүн тазартыр чулуп кааптар. Бода мал кешин шыксымаар черге хөмөр, оон соонда таарыштыр чымчаткаш, ол кешти дүргектептер. Дүргектепкен инек азы сарлык кешин чудук кырынга бир кижини сырттай тудуп бээр, база бир кижини улуг докпак-биле докпактаар, шак ынчаар чымчадыр эттеп алып. Кылын кештер кадыг хевээр артар болза, далгыгга чымчадыр далгыр. Чымчадыр эттеп алган бода мал кешин саргартыр ыштаар, ындыг кештерден идик, барба, таалың болгаш төрөпчини кылыр турган. Бир чамдыкта бода малдың чымчадыр эттеп каан кешин хая каргындан азы пар дыттың чөвүрээзинден онзагай өңүг будук кылып алгаш, будуп база алып. Аян кири будуп каан бода мал кешин-биле шай, дус хавы болгаш чаш уругларның идиктерин кылыр.

Бода малдың кешинден тыва кижилер аргамчы, сыдым, кижин, шидишкын кылыр чораан.

ИВИ МАЛДЫҢ КЕЖИ

Чааттыг ыяштар колдай үнген черлерде иви малды азырап турар. Тожу чурттуг кижилер ивиниң болгаш аң-меңниң кешинден идик-хепти база хер-херекселди кылыр. Иви кешинден хамнарның хамнаарда кедер тонун кылыр турган. Иви кешини ширтекти солугу чылыг болгаш чымчак олбук болур. Иви бышкаа-биле хап-идик даараар.

Иви мал кандыг-даа берге кыш болурга, белен чудаваас. Ивиниң эдин чиир, сүдүн ижер, кешин ажыглаар болгаш мыйызын база хереглээр. Шаанда иви мыйызын черге кааптар турган, амгы үеде ивиниң мыйызын каастапга ажыглаар апарган.

Чок чүвени бар диве,
Чоржаң аътты маңыг диве.

Хоюган аъттың караа көскү,
Кортук кижиниң кулаа дыгыжы.

Аът өлүр — баглаажы артар,
Ада өлүр — оглу артар.

Аът болуру кулунундан,
Кижини болуру чажындан.

Аътты баглап өөредир,
Аныяндан сургап өөредир.

Хүрөң-Дайның маңын көөр,
Күдээниң күжүн көөр.

Кырган аът орук часпас.

Чаваа аътты түредип болбас,
Чаш кижини коргудуп болбас.

Чавааны шаварга, аскаар.
Чашты аттынарга, ыглаар.

Өөрзек мал киштеген,
Өкпежи уруг ыглаган.

Чаш малдың оюну чараш,
Чаш уругнуң чаңы чараш.

Малга манаг херек,
Кижээ эш херек.

Инектиг кижини тодуг,
Хойлуг кижини каас.

Хойлуг кижини чылыг,
Кожаалыг кыс каас.

ЧЫЖЫРГАНА ЧҮГЕ АЖЫКТЫГЫЛ?

Эң-не баштай чыжыргана сес дугаар чүс чылда тибет медицина бижиктеринде үнгөн. Ону эм кылдыр Кыдатка шаандан тура ажыглап турган.

Чыжырганада 190-дан хөй чемиштиг бүдүмелдер бар. Ынчангаш ону ынчан «ыдыктыг чимис» деп адап турган. Чыжырганың чимизинде «С» витамин лимонга бодаарга, 10 катап хөй. Оон картында серотонин (аас-кежик гор-

мону) көвей. Банан болгаш шоколадка деңнээр, муң катап хөй. Ол — 40 градус сооктарны безин шыдажыр. Ынчангаш кандыг-даа изигде кургап, кадып кагбас. Оон үзү ыжыкка болгаш бактерияларга удур эм шынарлыг. Кижиниң кешин катап чаартырынга дузалыг. Чигир аарын, атеросклерозту, кеш аарыгларын өөскүтпес. Чыжырганың үрезиннеринден хайындырган чулуу куду олуртур, күштүг антиоксидант бар болгаш, мага-ботту, ижинни арыглаар шынарлыг. Оон чулуу баштың кешин кургатпас, кургуякталырын болдурбас. Ону удаа-дараа ажыглап турарга,

чаш дүшпестей бээр.

Хүндө чаңгыс стакан чыжыргана чулуун азы чыжыргана холуксаалыг шай ижер болза, иммунитет быжыгар, карактың көөрү экижири, баар арыглары, кешке дырышкактыр тывылбас, хан-дамыр арыглары, өкпе, чүрөк шын ажилдаар.

Чыжырганын кышкы үеде ажыглаары таарымчалыг. Чүгө дизе ол үеде организмге витаминер болгаш микроэлементтер хөй хереглеттинер. Чыжырганын каттары ажыктыг шынарын, амданын доңа бергенде безин чидирбес.

• Адалар хүнүнге уткуштур

МЭЭҢ АЧАМ – ЭҢ ТӨЛЕПТИГ АДА

Бо чылдан эгелеп РФ-тиң Президенти В. Путин октябрь айда Адалар хүнүн тускайлап, байырлаар доктаалга ат салганынга өөрүп, деткип тур мен. Ада кижидээрге ажы-төлдүң чаяакчызы, ынаныжы, чөлөнгижи-дир.

Ынчангаш Адалар хүнүнге уткуштур «Шын» солунга ачамның дугайында бижикседим.

Ачамны Кончук Самбылович Монгуш дээр. Ол тос кады төрзүн алышкыларның эң улуу. Бүгү назынында Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа сумузунга колхоз, совхозка үрө-түннелдиг, кызымаккай ажилдап чораан. Авам Манмат Дыргытаевна-биле өг-бүлө тудуп чурттааш, чеди ажы-төлдү төрзүш өстүргенер. Авамыс 42 харлап чорааш, аар аарыгның уржундан бистен чарлып чоруткан. Ынчан эң улуг акывыс ортумак школаны доозуп турган. А эң хеймеривис 3 хар чедип турган. Чеди ажы-төлдү азырап, өстүрер улуг харысалга ачамның мойнунга келген. Ол чылдар эң-не берге, чуртка хоозурал, эде-тургустунушкун улелери болгай. Ынчалза-даа бистиң ачабыс ол бергелерни туруштуу-биле ажып эртип,

бисти өскүсүрөтпейн, иевистиң чылыг-чымчакынакшылын биске сөңнөп, иевистиң орнун солуп, ада хүлээлгезин төлөтпү-биле күүседип, ажы-төлүн өөредип, эртем-билигге чедирип, амыдыралдың делгем оруунче үдөп каанынга мөгөйип, чоргаарланып чоруур бис. Ачабыс бистиң чоргааралывыс, сүмелекчивис, орук айтыр сылдызывыс, деткимчевис чораан.

Ачабыстың чеди ажы-төлүнүн аразындан алды кижиде башкы мергежилдин шилип алгаш, арат-чоннуң ажы-төлүн өөредип-кижизидип, шаңнал-макталдыг ажилдап чоруур. Чүгле хеймер оол дунмавыс көдээ ажыл-агый талазы-биле тускай мергежилдиг болган. Келин-кеннээттери, күдээлери, уйнуктары-биле катая бистиң төрөл аймаа-выста 20 башкы бар. Езулуг-ла башкылар династиязы деп болур.

Уйнуктарының аразындан кандыг-даа мергежилдин тускай эртемнигери үнгөн. Орлан Васильевич Ондар – эмчи, Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы. Дайынчы Бавуу-жапович Ондар экономика адырынга, муниципалдыг удуртулга органның,

экономика сайыдынга чедир депшип ажилдаан. Буян Михайлович Монгуш – Тываның күрүнө университетинин көдээ ажыл-агый факультетинде эртем ажылының талазы-биле деканның оралакчызы. Тыва аъттар дугайында эртем ажылын камгалааш, көдээ ажыл-агый эртемнеринин кандидаты деп атты камгалап алган доцент. Байза Бавуу-жапович Ондар – скульптор, «Тываның улустуң ус-шевери» деп аттын эдилекчиси. Буян-Бадыр, Иннокентий Сафьяновтун болгаш оон-даа хей тураскаалдарны кылган ус-шевер мастер. Артур, Амир Дөстей-оолович Монгуш алышкылар хей чылдарда эрге-хоюлуу органның үрө-түннелдиг ажилдап чоруурлар.

Бистиң ачабыс кончук негелделиг, шынчы, толуг-томаанныг кижиде. Кады төрзүнненин, төрөл чонунун аразында эң-не хүндүткелдиг, үлөгерлиг кижизиде чораан.

Бо материалды доозуп тура, Адалар хүнүн таварыштыр республикавыстың адаларынга байыр чедирип тур мен.

Бичиңмаа ОНДАР,
хоочун башкы.

ЭРТЕМИН ТЕРГИИН БИЛИР БАШКЫ

1984 чылда Кызылдың күрүнениң башкы институтунун филология факультетинин орус дыл, литература болгаш тыва дыл, литература салбырын аныяк чараш кыс Наталья Хойлак-ооловна Куулар дооскан. Ол күш-ажылчы эге базымнарын Мөген-Бүрен ортумак школазынга ол-ла өөредилге чылында эгелзэн.

Оон бээр барык 40 чылдар шуужуп эрткен. Ол үениң дургузунда Мөңгүн-Тайга болгаш Ак-Довурак школаларында ажилдап, уруглар өөредилгезинге бүгү чуртталгазын бараалгаткан.

Ол «Эң тергил класс башкызы – 1997», «Эң тергил удуртукчу – 1998, 2000», Ак-Довурак хоорайга болган «Чылдың херээжени – 2000», ол-ла чылын Кызыл хоорайга болган мөөрейниң «Херээжен болгаш өөредилге» номинациязынга тергилдзэн, 2001 чылда «Бодун эртем тергил билер кижиде» дээш өске-даа мөөрейлерниң тиелекчиси болган. Муниципалдыг болгаш регионалдыг конференцияларга, «төгери столдарга» идепкейлиг кижип, республиканың башкыларына арга-дуржулганын дамчыдып чораан. Хей санныг сургуулдарын эртем-шинчилел конферен-

цияларынга, олимпиадаларга, янзы-бүрү мөөрейлерге кириштирип, тиелекчилерни үндүрүп чораан.

Сөөлгү 17 чыл дургузунда, бо хүннерге

чедир, Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен ортумак школазында тыва дыл, чогаал башкылап, ук кожуунун школаларының тыва дыл, чогаал башкыларының удуртукчу болуп ажилдап чоруур.

Хостуг үезинде өөреникчилери-биле төрзүн суурун каас-чараш бойдузунун чурмалын магадап, ыңай-бээр үнүүшкүннер кылырынга, экскурсияларынга болгаш, чурук тырттыраларына ынак. Шүлүк болгаш тоолчургу чугаалар бижиринге сонугалдыг.

Наталья Хойлак-ооловна Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 70 чыл оюнга база республикага чарлаттыг тыва чогаал чылыг тураскааткан литературлуг мөөрейге киришкен. «Драматургия» деп номинацияны чаалап алган.

Өөредилге шугумунга хей чылдарда үрө-түннелдиг ажилдап чорууру дээш хей санныг шаңналдарның эдилекчиси. Мөңгүн-Тайга кожуунун алдарлыг башкызы, күш-ажылдың хоочуну башкыга кадыкшылды, тыва дылды сайзырадырынга улуг-улуг чедиишкннерни күзедивис!

ТР-ниң Өөредилге яамызының
парлалга албаны.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы
– 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңадыглары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 960 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА –
1212,24 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек

Чарлал — Реклама

ТЫВА МЕДИАГРУПП

Подписка 2022

Успей

Оформить подписку можно
несколькими способами:

1. В любом почтовом отделении;
2. На сайте «Почта России»: <http://podpiska.pochta.ru> (только для физических лиц).
3. Контакты отдел подписки УФПР Республики Тыва Почты России: тел. 8-(39422)-2-11-52.
4. В Издательском Доме «Тыва-медиагрупп»: г. Кызыл ул. Красноармейская, 100, кабинет 309, тел. 8(39422)-2-18-10

КОНТАКТЫ: 667000, г. Кызыл, ул. Красноармейская д. 100, каб. 309
тел.: 8(39422)2-18-10, 3-39-45

Подарите музыкальное
поздравление своим родным
и близким на телеканале «Тува 24»

КАЖДЮЮ СУББОТУ
В 8:30
ТЕЛЕПРОГРАММА
«ОТ ВСЕЙ ДУШИ»

8-923-262-14-73

